
Diversitat familiar

PID_00255615

Bruna Alvarez Mora
Silvina Monteros Obelar

Temps mínim de dedicació recomanat: 4 hores

Bruna Alvarez Mora

Doctora en Antropologia per la Universitat Autònoma de Barcelona (2017), amb una tesi sobre les polítiques de la maternitat a Espanya, i llicenciada en Història per la Universitat de Barcelona (2000). Forma part del grup de recerca AFIN (Adopcions, Famílies i Infàncies), adscrit al Departament d'Antropologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, on coordina un projecte d'investigació i intervenció anomenat «SexAfin: educació afectivo-sexual a les escoles de primària». Aquest projecte forma part d'un altre de més ampli que analitza els orígens reproductius de les persones: «Desitjos parentals i drets reproductius i filials: mirades interdisciplinàries sobre decisions reproductives i "orígens" en reproducció assistida, adopció i subrogació (2016-2019)». És dirigit per la doctora Diana Marre. Dins el mateix projecte també fa recerca i intervenció en el camp de la reproducció assistida.

Silvina Monteros Obelar

Llicenciada en Psicologia, especialista en Criminologia i doctora en Antropologia Social. Investigadora social des de fa disset anys en diferents organitzacions nacionals i internacionals. Actualment, és coordinadora d'investigació a Escode (Estudios y Cooperación para el Desarrollo). És membre del grup de recerca AFIN (Adopcions, Famílies i Infàncies) de la Universitat Autònoma de Barcelona des del 2015, de la Xarxa de Dones Llatinoamericanes i del Carib d'Espanya des del 2010 (<http://redlatinas.blogspot.com.es>) i del Consell Independent de Protecció de la Infància (CIPE) des del 2014 (<http://www.cipinfancia.org>). Els seus temes d'estudi principals tracten de les migracions, el feminisme i les noves formes de família. Les seves publicacions es poden trobar a: Google Academic: (<https://scholar.google.es/citations?user=S0VVXBgAAAAJ&hl=es>) O ResearchGate (<https://www.researchgate.net/>), entre altres webs acadèmiques.

Índex

1. La família des de l'antropologia social.....	5
1.1. El control social sobre la família i els seus membres	7
1.2. El control sobre el cos de les dones	10
2. Família i capitalisme.....	12
2.1. La família burgesa	12
2.2. Grans transformacions en la transició entre l'etapa industrial i la postindustrial	14
2.3. Polítiques reproductives al segle XX.....	15
2.4. Crisi de les cures i migracions	17
2.5. Diversificació de l'estructura familiar en l'era postmoderna	19
2.6. Altres formes d'organització familiar	21
3. Famílies a Espanya.....	22
3.1. Transformacions en l'àmbit de la reproducció: del <i>baby-boom</i> a la infertilitat estructural	26
3.2. Polítiques públiques orientades a la família a Espanya	28
3.3. Corresponsabilitat a les llars espanyoles	30
4. Diversitat familiar a Espanya.....	33
4.1. L'adopció	34
4.2. L'ús de tècniques de reproducció assistida	37
4.3. La gestació subrogada	39
4.4. Diversificant la diversitat	41
Bibliografia.....	43

1. La família des de l'antropologia social

La **família** és una institució universal que existeix i ha existit en totes les societats conegudes. Té una funció primordial en la reproducció social. Estretament lligada a aquest caràcter universal de la família també hi ha la gran quantitat de formes que ha adquirit al llarg de la història i en diferents regions del planeta. Paradoxalment, com a institució és universal i diversa a la vegada.

La família està integrada per un grup de persones que es congreguen mitjançant llaços que, en funció de les cultures o les tradicions, poden ser sanguinis, matrimonials, filials, afectius o socials, o una combinació de tots. Sorgeix de la necessitat de procrear i tenir cura d'algú, en la mesura que cada nou membre d'una societat neix sense la capacitat de valer-se per ell mateix. En algunes cultures, la família també opera com a protectora o cuidadora dels membres malalts o moribunds del grup.

Les diverses formes d'organització de les famílies en les diferents societats ajuden a entendre la família com una institució construïda socialment i culturalment, tal com ha demostrat de manera àmplia l'antropologia social.

Els intercanvis entre famílies s'han regulat normativament en cada cultura i han determinat figures com el matrimoni o la filiació. Aquestes figures normatives també han variat al llarg de la història i entre les diferents cultures. Els matrimonis poden estar formats per una parella (monògams) o per més de dues persones (polígams), tot i que, en qualsevol cas, la seva funció històrica ha estat la de garantir la descendència, és a dir, la reproducció humana. D'altra banda, la descendència també ha estat determinada culturalment en funció de diferents criteris (encara que, en general, s'utilitzen els del naixement i el matrimoni) i ha donat lloc a la filiació. La filiació dicta els deures i els drets del parentiu (assistència, successió, herència, etc.) als nous membres del grup i pot ser unilineal o cognàtica. La primera defineix la filiació per la línia, sigui paterna (patrilineal) o materna (matrilineal). La segona la defineix de manera igualitària tant per la part dels homes com per la part de les dones. En algunes cultures també hi ha la doble filiació, és a dir, la pertinença a dos grups diferents de famílies.

Un altre element que es caracteritza per ser molt divers és el de l'espai en què conviuen els membres d'una família, determinat per les normes consuetudinàries o jurídiques sobre el lloc on ha de viure cadascú. En aquest sentit, el concepte de **llar** i el concepte de **veïnatge** també són heterogenis històricament i culturalment. Les llars poden estar formades per una unitat marital

(monògama o polígama) els membres de la qual se separen de les seves famílies de procedència o naixement per viure en una nova llar (neolocal); o unitats maritals en què un o algun dels membres se separa de la seva família de procedència per anar a viure a la llar de procedència d'un altre membre (patrilocal, matrilocal: viure amb els sogres, les sogres; avunculocal: viure amb algun germà de la mare). Les unitats maritals que passen a integrar una llar separada solen anomenar-se **famílies independents** (per exemple, la família nuclear); mentre que les unitats maritals que s'integren a llars al costat d'altres unitats maritals són anomenades **famílies extenses** (per exemple, les famílies en què viuen avis i un o diversos matrimonis de germans). La llar no necessàriament s'ha d'assentar sobre un espai físic comú, sinó que es determina per relacions de convivència, de cura o de parentiu, i també per les funcions que compleix en la reproducció social. Per tant, pot tractar-se d'espais compartits, espais nuclears amb compartiments separats per a cada membre o unitat marital o espais extensos definits pel veïnatge. Aquests espais no són només físics, sinó també mentals, morals i socials.

Les relacions de parentiu influeixen en les relacions familiars. Per això, quan es parla de parentiu, es parla també de **relació social**, és a dir, d'una relació específica, normativament determinada i relativament permanent, entre individus concrets que estableixen formes també específiques de cura a partir de diversos rols.

Des de la perspectiva de l'antropologia social, el **parentiu** és un lligam social que crea funcions diverses per als membres dins de la família i origina drets i deures morals per a cadascú i en relació amb els altres.

A través dels llaços de parentiu fundats en la família es defineix el que és la llar, la convivència, l'alimentació i la forma en què s'adquireixen els vincles maritals i filials. Aquests vincles són afectius, psicològics, morals, jurídics, econòmics i, fins i tot, polítics.

En les societats occidentals (que inclouen el context europeu i americà), en els darrers temps, la família s'ha anat construint normativament com una família nuclear i independent. A més, s'ha separat de la família extensa i ha passat a estar integrada per dos membres heterosexuels, units per un vincle marital formal i monògam, la funció del qual ha estat convertir-los en pare i mare. La família nuclear es completa amb la procreació de fills i filles. Els elements essencials d'aquest tipus d'organització són diversos: l'exogàmia (encreuament amb individus no emparentats genèticament), la vinculació marital mitjançant l'intercanvi de material genètic per a la procreació biològica i la relació filial signada pel vincle biogenètic, generalment anomenat sanguini, l'embaràs i el part, tot regulat en els codis de família o civils dels diferents països occidentals.

Murdock (1949) va estudiar dues-centes cinquanta societats de tot el món i va concloure que la família nuclear apareixia amb més freqüència en la majoria. Si bé les seves anàlisis van ser molt criticades per atorgar centralitat a aquest tipus d'organització (Harris, 1986), les troballes que va fer van ser importants perquè donaven una resposta al fet que la família nuclear tingués tant èxit. Murdock sostenia que es devia a l'adequada funcionalitat per a la reproducció social.

Aquesta conclusió ha demostrat que encara és vigent avui dia, tot i que la família nuclear està essent qüestionada en la seva hegemonia (com veurem més endavant). Les funcions principals de la família nuclear són sexuals, reproductives, socialitzadores i econòmiques. Aquest caràcter funcional de la família nuclear es va combinar amb atributs biològics (els intercanvis sexuals, genètics i sanguinis) i va contribuir al fet que es considerés l'única forma vàlida per a la reproducció social. La família nuclear, si bé és una construcció sociocultural, ha estat essencialitzada i naturalitzada.

Per a Schneider ([1968] 1980), el parentiu en la família nuclear occidental s'estableix per mitjà del simbolisme de la sang, per associació amb el material genètic transmès, cosa que no succeeix en altres àmbits en què el parentiu s'estableix mitjançant el fet de compartir el menjar, les terres o la casa. D'aquesta manera, en la constitució del parentiu a Occident, els fills i les filles «venen donats» de manera «natural», fruit de la relació sexual, normalment regulada pel matrimoni (Bestard, 2011). Les societats occidentals han considerat que el vincle biològic i genètic és constitutiu del parentiu determinat per la família nuclear, és a dir, que el parentiu definit a partir de l'origen genètic és una construcció social.

1.1. El control social sobre la família i els seus membres

La història de la construcció social de la família també parla de les dissidències, és a dir, de les formes que aquesta ha adquirit fora de les determinacions normatives. Així, les famílies normativitzades han conviscut amb altres formes d'organització de la vida familiar, les cures o el parentiu, la majoria de les quals han estat rebutjades, excloses, marginades i, fins i tot, criminalitzades.

Les normes morals s'han convertit, generalment, en normes jurídiques, formulades en codis escrits que han regulat un control estricte sobre les relacions de parentiu.

Les normes jurídiques determinen quins subjectes són aptes per als intercanvis i quins no, el tipus d'intercanvis i els espais on s'han de dur a terme, com també els deures i drets de cadascú.

Lectures recomanades

J. Casey (1990). *Historia de la familia*. Madrid: Espasa-Calpe.

C. Lévi-Strauss [1949] (1998). *Las estructuras elementales del parentesco*. Barcelona: Paidós.

En el cas de la família nuclear, les normes han dictaminat, per exemple, una heterosexualitat obligada, una sexualitat orientada cap a la procreació biològica, la monogàmia, una filiació segellada per la pàtria potestat (potestat del pare cap als fills o filles), la prohibició de l'incest o un convivialitat establerta en un mateix habitatge, entre altres qüestions. Al mateix temps, les normes jurídiques han anat acompanyades de dispositius de disciplinament de les relacions de parentiu, i han aconseguit formar part de la pròpia subjectivació; és a dir, que els individus les considerin «naturals». I, a més, s'han produït dispositius de control per als subjectes que surten de la norma (com poden ser l'aïllament o el càstig). Així, doncs, els actes com l'incest o el parricidi han estat durament criminalitzats, però d'altres menys qüestionats en els nostres dies, com ara l'homosexualitat, l'avortament o la infidelitat, també han patit (i en alguns llocs encara pateixen) la persecució, el tancament i, fins i tot, la pena de mort. Altres conductes, com ara la poligàmia o el matrimoni amb menors d'edat, han estat (i encara són) tolerades i acceptades en algunes societats (considerades extremament patriarcals). El fet que algunes d'aquestes conductes hagin patit càstig en algunes societats i aprovació en d'altres és també el signe que constitueixen un complex relacional (la família) construït històricament, socialment, culturalment i jurídicament.

La poligàmia

Actualment, la poligàmia és legal o és tolerada en diversos països, entre els quals hi ha: l'Afganistan, Algèria, Bahrain, Bangla Desh, Benín, Birmània, Burkina Faso, el Camerun, Qatar, el Txad, el Congo, Egipte, els Emirats Àrabs Units, el Gabon, Gàmbia, l'Índia, Indonèsia, l'Iraq, l'Iran, Jordània, Kuwait, el Líban, Libèria, Líbia, Malàisia, Mali, Mauritània, el Níger, Nigèria, Oman, el Pakistan, República Centreafricana, República Democràtica del Congo, el Senegal, Sierra Leone, Somàlia, Tanzània, Tunísia, Togo, Uganda, el Iemen, Djibouti i Zàmbia. Països com el Regne Unit, els Països Baixos, Suècia i França reconeixen, no obstant això, els matrimonis polígams si s'han contret a l'estranger en determinades circumstàncies. Es calcula que hi ha fins a vint mil matrimonis polígams musulmans a la Gran Bretanya. A França, com que la poligàmia va ser legal fins al 1993, el mínim calculat ja el 2006 era al voltant de vint mil matrimonis polígams. A Alemanya es va calcular el 2012 que, només a Berlín, el trenta per cent dels àrabs estaven casats amb més d'una dona («Poligamia: la estadística oculta en Europa», per Judith Bergman, Gatestone Institute). A Kenya, a més, es tolera tant la poligàmia com la poliàndria, és a dir, la unió d'una dona amb més d'un home («Kenia podrà ser el primer país que accepta tanto la poliàndria como la poligamia», LaRed21). Pel que fa al matrimoni, en general, en la majoria dels països es permet a partir dels setze anys amb el consentiment dels pares; però hi ha països on l'edat pot ser inferior: a l'Aràbia Saudita, l'edat pot baixar fins als deu anys i al Iemen no s'estipula cap edat mínima («¿En qué países se permite el matrimonio infantil?», Europa Press). A Espanya, la Llei de jurisdicció voluntària del 2015 va eliminar la dispensa matrimonial d'edat que hi havia per als que tenien entre catorze i setze anys, cosa que va elevar l'edat per contraure matrimoni als setze («Llei 15/2015, de 2 de juliol, de la jurisdicció voluntària»).

De la mateixa manera, la determinació de l'adulthood i de la infància han estat temes que han ocupat una part important dels debats jurídics en la història. L'establiment dels divuit anys com a edat que defineix la fi de la minoria d'edat i el començament de l'adulthood, a partir de la qual una persona pot casar-se, escollir els seus governants, sortir de la seva llar per integrar-se a una altra o creuar fronteres, és un exemple clar de com la societat regula normativament la condició de cadascun dels seus membres. La regulació dels divuit anys com a determinació de l'adulthood s'ha produït molt recentment en les societats occidentals arran de l'aprovació de la Convenció dels drets dels infants el 1989.

En alguns països aquesta edat descendeix als setze anys i en d'altres ascendeix als vint-i-un (en funció de determinats drets i deures), la qual cosa demostra la dificultat per posar en pràctica de manera universal aquest tipus de normes respecte a un conjunt tan divers de cultures al món. A més, dins d'una mateixa cultura, la determinació de l'adulthood pot tenir una regla diferent per als homes i per a les dones. Per tant, les normes que designen funcions per a cada subjecte en la societat compleixen una triple funció:

- **productiva** (creadora d'una realitat);
- **disciplinadora** (modeladora de subjectivitats, relacions i vincles);
- **criminalitzadora** (castiga les dissidències per mitjà de diferents dispositius de control).

Segons Foucault ([1975] 1989), les institucions són en si mateixes dispositius de disciplinament, per mitjà de la vigilància i el càstig, que recauen principalment sobre el cos dels individus. Per a Foucault, el concepte de **cos** inclou la sexualitat, els afectes i les conductes. Així, la família, l'escola, la fàbrica o la presó són per a ell espais en què es «creen» subjectes sotmesos a les normes; per tant, els seus cossos són modelats per encaixar-hi.

Per a Bourdieu (1997), la família és la institució per excel·lència en què es gesta una veritable tasca ritual i tècnica orientada a instituir, de manera duradora, cadascun dels seus membres mitjançant ritus que produeixen conductes. Bourdieu anomena aquestes conductes **habitus**. Però **habitus** no és només una norma de conducta, sinó també de relació i d'afectes, és a dir, de com han de ser els comportaments i els afectes a l'interior i a l'exterior de les famílies. L'**habitus** es transmet de moltes maneres, de les més subtils a les més evidents. El control sobre els cossos i els comportaments dels individus apareix en els càstigs, però també en els gestos, les formes de moure, les normes no escrites, el que es fa i el que no es fa, l'educació, la criança, la manera en què s'alimenta i es cuida una persona i, fins i tot, en la manera d'estimar. L'**habitus** és divers segons la classe social. Les famílies de classe mitjana tenen comportaments i gestos específics i diferents dels de les classes empobrides. Mitjançant l'**habitus** es qualifica la pertinença d'una persona a la seva família, al seu veïnat o a la seva classe social. Quan la persona transgredeix una norma familiar, immediatament entren en joc dispositius de disciplinament per encaminar-la novament cap al que és permès. A més dels dispositius familiars per al control dels cossos i les conductes, en la societat es despleguen altres institucions com l'escola, que en la seva funció de classificació dels subjectes vàlids traça el camí cap a la inserció en el mercat laboral en l'etapa adulta. El mercat laboral també determina quins subjectes passen a formar part de la força de treball i quins subjectes en seran l'excedència (que mantindrà els preus baixos de la mà d'obra ocupada). Quan tots els dispositius de disciplinament fallen, entren en joc els de control directe, com ara les expulsions, les multes, la presó o l'internament psiquiàtric.

Lectures recomanades

M. Foucault [1975] (1989). *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*. Buenos Aires: Siglo XXI.

M. Foucault [1976-1984] (2005). *Historia de la sexualidad*. Tres volums. Madrid: Siglo XXI.

1.2. El control sobre el cos de les dones

Els membres de la família que han patit més disciplinament i control, tant al llarg de la història com en bona part de les societats i cultures, han estat les dones.

Segons Federici ([2004] 2010), el control de les dones s'ha basat principalment en el control dels seus cossos; en les societats occidentals, apareix ja amb l'expansió del cristianisme. Aquest control s'incrementa durant els segles XVI i XVII, amb un apogeu situat entre el 1550 i el 1650, aproximadament, guiat per la Inquisició. Federici data l'inici del setge a les dones en la caça de bruixes, ja que, en definitiva, més que caçar bruixes, es tractava de destruir el control que les dones havien exercit sobre la seva funció reproductiva i d'aplanar el camí cap al desenvolupament d'un règim patriarcal opressiu que continua vigent. A partir d'aquest moment comença una llarga història en què, a poc a poc, s'institueix un paper específic per a la dona, que pot resumir-se en:

- El despulament dels mitjans de producció familiar que atorgaven a la dona un paper important en el sosteniment del grup.
- Una divisió sexual del treball en la qual la dona té assignades unes tasques sense retribució econòmica i, per tant, en estadis més avançats del capitalisme passa a dependre del sustentador/home.
- Un control ferri sobre la seva sexualitat, que ha d'estar abocada a la monogàmia i a la procreació (eren perseguides, assassinades o violades si sortien d'aquesta condició o, fins i tot, si mostraven indicis de voler fer-ho; això inclou la criminalització de l'avortament).
- Un paper fonamental de cuidadora sustentat en valors morals, que suposadament responien a la natural generositat maternal que tenia.
- Una sèrie de tasques a l'interior de les llars que l'abocaven a reproduir la força de treball masculina disciplinant els fills i les filles amb aquest objectiu.

Dolores Juliano (2002) analitza els dispositius que fan possible, encara ara, que les dones continuïn complint aquest paper de cura totalment gratuït i en detriment de la seva emancipació. Per fer-ho, proposa el matrimoni i l'amor romàntic com un dels més performatius (Butler, 2006) d'aquesta condició, és a dir, el disciplinament de la dona fins al punt que es consideri que només l'amor incondicional cap a un marit i uns fills o filles és el que dona sentit a la seva existència. En definitiva, s'ha «naturalitzat» una funció de mare per a les dones. Qualsevol dissidència de les dones respecte d'aquest rol assignat fa desplegar una sèrie de tècniques de control sobre els seus cossos: la prohibició

de l'avortament, la retirada dels fills i filles que passen a les mans de l'Estat (males mares) i l'empresonament de les que es prostitueixen o de les que són adúlteres. Es tracta d'una caça de bruixes reeditada en ordenaments jurídics que, amb més o menys penalització, continuen vigents fins a l'actualitat. De fet, segons Juliano, la prostitució també és una institució que en el món occidental ha complert una funció de suport a la família: dona peu al fet que les dones puguin ser qualificades de «putes» o «santes», sense que ni tan sols haguessin tingut relacions sexuals, i, per tant, manté les «santes» al lloc corresponent. Al mateix temps, permet que els homes puguin tenir relacions sexuals abans de casar-se, per preservar la virginitat de les futures esposes, i després de casar-se, per no tacar la moral de les esposes amb sexe no orientat cap a la procreació. La por de no ser considerada una bona dona o una bona mare és, per si mateixa, un dispositiu de disciplinament que aboca al matrimoni heterosexual, a la fidelitat i al comportament moral en el cas de les dones.

Per a Judith Butler (1990, 1993, 2006), aconseguir que les dones acceptin i se sentin interpel·lades pels discursos desplegats pels dispositius de disciplinament i control no només ha requerit una història de segles, sinó també la seva reedició en cada nova criança de dones i d'homes. Seguint el fil del pensament feminista de la Segona Onada, molt influenciat per la proposta de Simone de Beauvoir sobre la idea de gènere, Butler sosté que la reiteració de pràctiques discursives que insisteixen en la diferenciació sexual, fins i tot abans que un nadó neixi («serà una nena») o després («cal posar-li faldilles», «has de comportar-te com una nena», «no pots enfilar-te als arbres», «para taula», «el teu germà és el que pot tornar tard a casa...»), i tota la sèrie d'instruccions no verbals, que es mostren en gestos i expressions corporals, s'inscriuen en els cossos erigint un sistema binari (només format per homes i dones), en el qual cada membre té assignat rols diferents. En el cas de les dones, el paper que se'ls assigna les posiciona en un lloc secundari respecte a les relacions econòmiques. Aquest sistema exclou sexualitats alternatives, ja siguin biològiques (cariotip XY en dones, per exemple), físiques (intersexualitat, amb atributs més o menys desenvolupats de tots dos sexes) o identitàries (cossos de determinat sexe amb identitat de gènere definida en un altre sexe, transsexualitat). També exclou la diversitat en l'orientació sexual (homosexualitat, lesbianisme, bisexualitat), altres formes de relació (com el poliamor), formes de convivència (col·lectiva) o formes combinades de qualsevol d'aquestes. El rebuig social o la criminalització de les dissidències sexuals o de gènere funcionen com a dispositius de disciplinament de les dones i dels homes. L'amor romàntic, el matrimoni, la monogàmia, l'heterosexualitat obligada, la fundació d'una família nuclear, la maternitat i la paternitat imposades, l'exigència de tenir fills mitjançant la fecundació, l'embaràs i el part han estat dispositius funcionals al sistema binari d'organització social, basat en una divisió sexual del treball en la qual dones i homes han estat empesos a posicionar-se de manera diferencial i principalment subalterna per a elles.

Lectures recomanades

J. Butler [1990] (2001). *El gènere en disputa*. Mèxic, Barcelona: Paidós.

J. Butler (2006). *Deshacer el gènere*. Barcelona: Paidós.

S. Federici [2004] (2010). *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación primitiva*. Madrid: Traficantes de Sueños.

2. Família i capitalisme

2.1. La família burgesa

Donzelot ([1977] 1998) es pregunta per què la família nuclear heterosexual té aquesta funció neuràlgica en la reproducció social. L'autor, de la mateixa manera que farà posteriorment Federici, situa la família al centre de les relacions econòmiques capitalistes. En el si de la família, el control de la dona s'assenta sobre el seu cos, la qual cosa li atorga una funció bàsicament reproductiva, mentre que el control de l'home es concentra sobre la seva funció com a força de treball per al mercat productiu.

El capitalisme ha necessitat, en algun moment de la seva història, una combinació complementària entre reproducció i producció, i la família nuclear li ha servit de frontissa; així es va convertir en el que es va anomenar **família burgesa**.

El naixement de la família burgesa es podria situar a l'empena del capitalisme industrial, durant la segona meitat del segle XVIII, però adquireix protagonisme al segle XIX, quan passa de ser un tipus d'organització que tenia lloc en les classes burgeses i altes a produir-se també entre classes obreres relacionades de manera estable amb el mercat laboral en la indústria. També s'estén des d'Anglaterra cap als països industrialitzats d'Europa i cap a Amèrica. En aquest model de família s'ha imposat clarament una divisió sexual del treball en la qual les dones s'ocupaven de les tasques gratuïtes de cures, criança, educació, higiene, alimentació i reproducció de la força de treball. D'altra banda, als homes se'ls han assignat les tasques de producció a la fàbrica (i també militars en les guerres), per les quals rebien una recompensa monetària (el salari), que els convertia en sustentadors principals de la família i, per tant, els conferia un poder sobre la resta dels membres. La rapidesa i la universalització d'aquesta idea de família ha contribuït al fet que sigui considerada moralment, econòmicament i políticament el tipus ideal d'organització social possible i, per tant a naturalitzar-se, com si a més estigués establerta sobre la mateixa biologia humana.

Els tractats de medicina, psicologia i sociologia del segle XIX, d'altra banda, van contribuir a establir les bases per a una consideració científica de la dona com a «naturalment» preparada per a la reproducció i la cura en l'àmbit íntim i privat, i de l'home com a apte per a la producció i la provisió en l'àmbit públic, tal com ha demostrat de manera detallada Laqueur (1994), entre d'altres. No obstant això, la família nuclear burgesa era un tipus d'organització per-

fectament funcional en el capitalisme industrial, que extreia valor no només del treball productiu masculí, sinó també del treball reproductiu femení no assalariat. Federici ([2004] 2010), seguint la línia d'anàlisi de Karl Marx sobre la família burgesa, demostra com el salari mensual del marit era utilitzat per mantenir aquest sistema familiar i, al mateix temps, per extreure plusvàlua d'aquest sistema. A més, el salari mensual servia de tècnica de disciplinament dels membres a l'interior de les llars.

Per a Donzelot ([1977] 1998), a més del salari, la idea de llar burgesa va servir de disciplinament i control de les famílies. Els habitatges van reduir-se, fins al punt que no admetien altres membres de la família extensa que no fos la nuclear; també van amuntegar-se i van construir-se amb materials que permetien sentir el que passava en altres dependències i, per tant, controlar-ne les conductes. A les ciutats, el control social va esdevenir anònim, els espais d'oci i dispersió del carrer es van reduir, i els nens i les nenes van deixar a poc a poc d'estar al carrer. La llar es va perfilar com l'únic espai segur, i el carrer, com una font d'inseguretat i perill. La col·lectivitat va quedar afectada i, per tant, la reflexió crítica sobre la condició social i laboral, la protesta i l'organització política van quedar afeblides. La família nuclear va donar pas a la individualització i al rebuig del comunitarisme, com si aquest fos propi de societats no desenvolupades. Així mateix, hi ha un desenvolupament diferencial entre les dinàmiques presents a les ciutats i en el medi rural, en el qual persistiran formes organitzatives més assentades sobre la família extensa i la col·lectivitat en els països en procés d'industrialització.

Diversos autors (Melossi, 1992; Offe, 1990) van investigar fa dècades i de manera detallada com el desenvolupament de l'estat del benestar, després de la Segona Guerra Mundial, va pretendre tornar una part de les plusvàlues extremes dels cossos dels treballadors i del treball gratuït de les dones a les llars. En molts països industrialitzats es van desenvolupar sistemes de benestar que cobrien les necessitats de salut, educació i protecció social de les famílies, però aquestes cobertures es van determinar en relació amb els assalariats. Els marginats del mercat laboral i els pobres només van tenir accés a la caritat, nascuda en l'edat mitjana, que després es va transformar en l'assistència social. No obstant això, els que no tenien feina van estar sempre sota sospita, com a ganduls, corruptors o bojos.

Un treball interessant de Grassi del 1989 recull resultats de diversos estudis en els quals apareix de quina manera el treball social s'erigeix com una disciplina de control sobre les llars, les famílies i els nens de les classes empobrides, tot avaluant-los amb els paràmetres de la família nuclear de classe mitjana. D'altra banda, el sistema de benestar dels assalariats va instaurar una classe mitjana que gaudia de certa cobertura social i econòmica (tot i que era molt variada, en funció del país). Això va alleujar, en part, la feina ingent de les dones a les

Estat del benestar

Cal aclarir que el desenvolupament de l'estat del benestar va ser molt diferent entre els països occidentals; n'hi hagué diversos models, graus de desenvolupament i períodes. Vegeu, per exemple, Esping-Andersen, G. (1993). En línies generals, s'implementa a partir de la Segona Guerra Mundial; l'inici del seu qüestionament i crisi arriba a partir de la crisi del petroli de 1973.

llars d'alguns països (per l'accés a la sanitat i a l'educació pública per als fills i filles), però no va canviar la seva condició de mestresses de casa, sinó que la va potenciar.

El control de la pobresa per mitjà del treball social

El control de la pobresa a Occident té una història llarga, que comença amb la caritat cristiana, però adopta característiques específiques en el capitalisme industrial. Cap al final del segle XVIII i al començament del XIX es reformen les lleis dels pobres a Anglaterra pel creixement exponencial de les ciutats, la qual cosa origina la necessitat d'ampliar la tasca de les dones que es dedicaven a la caritat. Neixen les visitadores dels pobres, que posteriorment seran les visitadores socials, i al final del segle XIX aconseguiran la professionalització del treball social. Aquesta professió suposarà una de les feines en les quals s'inseriran les dones (primer de la burgesia i després de la classe mitjana). Vegeu Álvarez-Uría, F. (1986) i Álvarez-Uría, F. (1988).

2.2. Grans transformacions en la transició entre l'etapa industrial i la postindustrial

En l'últim període de la Revolució Industrial, el 1950, la població mundial arribava als 2.536.275 d'habitants, dels quals 814.865 vivien en països desenvolupats i més del doble, 1.721.410, en països menys desenvolupats. En el període en què en alguns països desenvolupats es comença a qüestionar l'estat del benestar, el 1975, la població mundial ascendirà a 4.079.087, repartida en un 30% als països desenvolupats i un 60% en els països no desenvolupats. El 2015, la població arribarà als 7.383.009, dels quals tan sols el 17% viurà en països desenvolupats, mentre que el 83% ho farà en països no desenvolupats (UN, World Population Prospects 2017). El creixement més notable correspondrà a la població de més de seixanta-cinc anys, ja que serà quatre vegades més gran entre el 1950 i el 2015 (de 128.815 a 611.897), tant en els països enriquits com en els països empobrits (gairebé arribaran a estar equiparats en proporció a partir dels vuitanta anys) (*ibidem*). En termes relatius, hi ha hagut un envelliment de la població més accentuat en els països desenvolupats, en els quals les persones més grans de seixanta-cinc anys suposen el 17% del total, mentre que en els no desenvolupats són el 6%. D'altra banda, la població infantil i juvenil (de 0 a 19 anys) només es duplicarà entre el 1950 i el 2015 (de 1.108.165 a 2.469.451) i ho farà en un sentit divers al de la gent gran: el 2015, el 89% d'aquesta població viurà en països empobrits, mentre que només l'11% ho farà en països desenvolupats. Si ens atenim a la població infantil de 0 a 4 anys, el creixement és més lent, ja que de 338.387 el 1950 passa a 673.650 el 2015 (el doble), però en els països desenvolupats passarà de 82.923 i es mantindrà el 1975, any a partir del qual començarà a disminuir fins a situar-se en 69.121 el 2015, probablement a causa de les polítiques socials i de família. En els països no desenvolupats, aquesta població creixerà més del doble; van arribar a tenir el 90% de la població infantil de tot el món el 2015.

Un altre canvi demogràfic important ha tingut relació amb les taxes de natalitat. El 1950, la mitjana de naixements de nadons vius era de 5 per dona a tot el món; aquesta taxa es manté estable fins al 1965 (fins i tot creix lleument); a partir d'aquest any, comença a baixar de manera dràstica fins a situar-se, exac-

Lectures recomanades

J. Donzelot [1977] (1998). *La policía de las familias*. València: Pre-Textos.

S. Federici [2004] (2010). *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación primitiva*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Països desenvolupats

Es refereix a països que han aconseguit un alt grau d'industrialització i en què els habitants gaudeixen d'un estàndard de vida mitjà o alt. Generalment, un país desenvolupat té, de mitjana, un índex de desenvolupament humà (IDH) que pot ser entre 0,800 i 1, i un PIB *per capita* a partir de 18,500.

tament, a la meitat el 2015, és a dir, 2,5 (*ibidem*). Però les diferències entre països segons el nivell de desenvolupament són grans: la taxa de natalitat passa de 2,8 nens per dona en els països desenvolupats el 1950 a 1,67 el 2015, i de 6 a 2,65 en els menys desenvolupats. El descens més notable l'experimenten aquests últims (*ibidem*). De la mateixa manera, la taxa de fertilitat baixarà en l'adolescència arreu del món: del 86% el 1960 passarà al 44,5% el 2016 (Banc Mundial, darrera consulta 2018). D'altra banda, l'esperança de vida en néixer passarà de situar-se als cinquanta-quatre anys per a les dones i als cinquanta anys per als homes, el 1960, als setanta-quatre i seixanta-nou anys, respectivament, el 2016 (*ibidem*).

Aquests canvis aniran acompanyats de grans transformacions en el mercat laboral. La participació que hi tindran les dones experimentarà un creixement exponencial en els països industrialitzats. Per exemple, als Estats Units, les dones treballadores passaran de ser 18 milions el 1950 a 66 milions l'any 2000 (Toossi, 2002), i a 73,5 milions el 2016 (Toossi i Teresa, 2017). Un creixement substancial i sostingut similar es va produir en el mercat de treball del Regne Unit, Suècia i Austràlia a partir del 1950. En altres països europeus, com ara França i Alemanya, com també al Japó, el creixement va començar durant la dècada dels anys setanta. En països del sud d'Europa, amb un procés d'industrialització tardà, l'accés exponencial de les dones al mercat de treball es va produir al final dels anys setanta o al començament dels vuitanta (Sorrentino, 1983). Una dada important és que el creixement més gran d'aquesta taxa va tenir lloc entre dones casades i amb fills (Costa, 2000). Els canvis també van afectar els sectors econòmics: en el període posterior a la Segona Guerra Mundial, el sector majoritari d'ocupació era l'industrial, mentre que a mitjan anys setanta serà el de serveis, en el qual s'inseriran fonamentalment les dones.

2.3. Polítiques reproductives al segle xx

Foucault ([1978-1979] 2009) demostra que, des de l'inici de la formació dels estats com a forma d'organització política diferenciada de les monarquies de l'Antic Règim, una part de les polítiques públiques s'ha centrat en la regulació de les poblacions; n'és un exemple la facilitació o el control dels naixements.

Les **polítiques reproductives** constituïran dispositius de disciplinament i control de les poblacions i de les dones; en alguns casos, per prohibir i sancionar, i en d'altres, per encoratjar i produir (Ginsburg i Rapp, 1991).

Alguns estats han desenvolupat polítiques de família orientades cap a la procreació (ajudes per a famílies nombroses, subsidis o beneficis fiscals per fill o filla, serveis públics per a tenir-ne cura, etc.). De vegades, aquestes polítiques no han anat acompanyades de cap control estatal sobre el mercat laboral i les empreses, la qual cosa ha fet que moltes ajudes no siguin operatives, ja que

el mercat ha mantingut una pràctica de sostracció del temps dels treballadors i treballadores, i ha fet que passin una gran part d'aquest temps en el treball productiu. La no-intervenció de l'Estat en el control i la racionalitat de la jornada laboral ha descoratjat la maternitat i la paternitat o les ha retardat.

La història mostra que també en alguns països hi ha hagut violacions dels drets humans en el control de la natalitat, com ara les esterilitzacions forçoses (EUA, Alemanya, Suècia, Suïssa, l'Índia, la Xina, el Perú, Hondures, entre d'altres), o s'han regulat polítiques del fill únic (Xina). Els plans d'esterilització es van aplicar a certs sectors de la població femenina (dones pobres, amb discapacitat, mares fora dels estàndards de la família nuclear o mares amb molts infants). A partir del final de la dècada dels anys seixanta i, principalment, en els setanta i vuitanta, aquests plans van donar pas a lleis o normes que tractaven d'ampliar a poc a poc el control de la reproducció en diferents sectors de la població mitjançant diversos mètodes d'anticoncepció, esterilització voluntària o interrupció de l'embaràs (Marre, 2018).

Si bé va ser en la dècada del 1930 quan es va sintetitzar per primera vegada l'hormona sexual femenina, no va ser fins als anys seixanta que se'n va aprovar l'ús com a tècnica anticonceptiva. Prèviament es va emprar per regular la menstruació. La píndola va permetre regular i limitar de manera més eficaç la reproducció, la qual cosa va tancar el cercle del procés d'integració de la dona al mercat laboral, tant per les necessitats del mateix mercat com de les necessitats de les dones de tenir autonomia i capacitat per decidir sobre el seu cos. Això es va acompanyar de declaracions d'intencions i tractats internacionals sobre el dret a la salut sexual i reproductiva com un dret humà (*ibidem*).

D'altra banda, algunes formes de despenalització de l'avortament es van aprovar al Regne Unit (1967), el Canadà (1968), els EUA (1973), França, Àustria i Suècia (1975), Alemanya i Dinamarca (1976) o Luxemburg (1978). Un cas posterior va ser el dels països del sud d'Europa: Portugal (1984), Espanya (1985) i Grècia (1986). Malgrat aquests avenços, cal tenir en compte que en la majoria dels països en què s'ha aprovat, l'avortament està despenalitzat en supòsits estrictament regulats. A més, un informe del 2013 del Center for Reproductive Rights publicava que, encara en aquells anys, tan sols el 39,22% de la població mundial femenina vivia en llocs amb accés a la interrupció voluntària de l'embaràs (citada per Marre, 2018). Cal destacar, també, que a partir de la dècada dels anys noranta, en alguns països del nord desenvolupat, s'inicia una fase de retrocessos en matèria del dret a l'avortament per l'ascens d'una ideologia conservadora «a favor de la vida» i el suport que reben d'alguns partits de dretes.

També a Europa, el debilitament dels estats del benestar ha repercutit en una reducció de la despesa pública destinada a millorar la vida de les famílies en molts països. A més, la seva detracció per a controlar el mercat ha fet que el capital (empreses) doni curs a les seves ànsies d'obtenir beneficis monetaris i financers i exigeixi la retallada dels drets laborals. Les jornades laborals s'han flexibilitzat i, excepte en el sector públic, s'han ampliat. Es donen incentius

per a fer hores extres i tenir disponibilitat total per a la feina. Tot i que les lleis pretenen ser igualitàries, en molts països europeus el mercat laboral penalitza la maternitat amb reducció de jornada, baixada de salaris, l'acomiadament o enormes dificultats per a la reincorporació després d'un recés per maternitat. Davant aquest context de maternalització i criança, les dones han anat endarrerint la seva decisió de tenir fills. A més, tant el retard en la maternitat com la precarietat i les jornades laborals intenses han portat associada una reducció considerable del nombre de fills que una persona o parella té al llarg de la seva vida. Les unitats convivencials s'han empetitit considerablement en les últimes dècades, primer en els països del nord ric i, a partir dels anys vuitanta, al sud d'Europa. En aquesta regió, especialment a Espanya, la baixa natalitat va arribar a nivells preocupants. A partir de la dècada dels noranta, la baixada de la natalitat va començar a tenir lloc a l'Amèrica Llatina.

2.4. Crisi de les cures i migracions

La dècada dels anys setanta marca la fi d'una era i l'inici d'una altra en les fases del capitalisme. El 1973 té lloc la crisi del petroli, que va ocasionar una gran recessió econòmica, inflació, pèrdues massives d'ocupació, una crisi fiscal important dels estats i l'augment sense precedents del deute públic. Els efectes van ser devastadors per a l'estat del benestar, principalment en el context europeu: constricció de la despesa pública, pèrdua de legitimitat del seu valor com a garant del benestar, setge a les classes mitjanes i augment de les persones que són incloses a la zona de la vulnerabilitat social.

En l'àmbit de la producció, el capitalisme ja avançava cap a un canvi en els mitjans d'extracció: el sector de serveis es va anar obrint pas fins a superar en volum i guanys la indústria. Aquesta fase s'anomena **capitalisme postindustrial** i es caracteritza per (Cohen, 2006):

- Notable desenvolupament de les forces productives gràcies a la tecnologia i la informatització.
- Desenvolupament exponencial de les tecnologies de la informació.
- Producció de béns de curta durada: obsolescència programada.
- Desregulació.
- Deslocalitzacions.
- Augment de les professions liberals: tècnics, científics i empleats de serveis.
- Precarietat laboral.
- Noves modalitats de migracions.

La crisi de l'estat del benestar als països on s'havia desenvolupat provocarà una desprotecció gradual de la força de treball, la qual cosa es traduirà en un empitjorament de les condicions laborals assolides durant el final de l'etapa industrial (Del Pino i Rubio, 2013). No obstant això, aquesta crisi tindrà lloc de manera molt diferencial a cada país i en períodes molt diferents durant les dècades següents.

En països amb un estat del benestar feble, com en el cas d'Espanya, a partir de la dècada dels anys noranta hi ha una situació paradoxal per a les dones. Accedeixen al mercat laboral amb una qualificació més bona que la dels homes, però en unes condicions laborals precaritzades pels ajustos estructurals. A més, com que l'Estat no assumeix les responsabilitats que li corresponen respecte a les necessitats de cures vers els treballadors i treballadores i les seves famílies, aquestes es veuen obligades a proveir-les de manera privada: recorren a la família extensa o contracten serveis de neteja i cura dins les llars. Això últim va atreure mà d'obra femenina de països en vies de desenvolupament –anomenats així a partir dels anys noranta (Sassen, 2003), en contraposició amb els considerats països desenvolupats– i es va assistir a un increment de les migracions orientades al sector de les cures (Martínez, 2011). No obstant això, aquestes dinàmiques migratòries no són noves, sinó que van tenint lloc de manera sostinguda des de la dècada dels anys setanta en gran part dels països desenvolupats, i s'estenen als anomenats **en vies de desenvolupament**. El punt que cal destacar d'aquestes dinàmiques és que s'assisteix, cada vegada més, a solucions privades de qüestions que s'han de tractar col·lectivament. Un element que en complica la manera de procedir per part dels estats és que tant les dinàmiques econòmiques com les migratòries estan fortament cenyides a processos transnacionals, que excedeixen les fronteres de cada país.

D'altra banda, les dones migrants que arriben als països de renda alta per a cobrir demandes de cures deixen al territori d'origen les seves responsabilitats de cures, que són transferides a germanes o mares (fills o filles que es queden amb les àvies, per exemple). Shelle Colen va dur a terme una etnografia amb dones i mares que migraven des del Carib fins a Nova York per a treballar en cases de dones professionals (per a tenir cura dels seus fills i de les tasques domèstiques) i que havien de deixar els seus infants als països d'origen. Amb aquesta etnografia va encunyar el concepte de **reproducció estratificada**, per a descriure l'organització de la reproducció en l'economia global, que opera de manera desigual segons la classe, el gènere, la raça i l'estatus de persona migrant (Colen, 1986, 1989, 1990, 1995), i que comporta una cadena de cures de dones a dones que s'estén en l'esfera transnacional (Hochschild, 2001). Les mares treballadores dels països desenvolupats senten una gran pressió per a afrontar les tasques laborals sense desatendre les de cura dels seus fills i filles; per aquest motiu, moltes vegades contracten dones migrants –que, al seu torn, han deixat la família al país d'origen a càrrec d'altres dones– perquè desenvolupin les tasques que elles no poden dur a terme. Així mateix, les dones migrants que són contractades per les altres dones pateixen una pressió similar davant les acusacions de «mares que abandonen els seus fills i filles» (Gregorio, 2017). Hi ha noves configuracions que reproduïxen vells dispositius de disciplinament i, per tant, velles opressions de gènere. Les dones continuen estant supeditades al control del seu cos, aquest cop reeditat pel mandat de ser una «superheroïna». De manera paral·lela, s'obre pas a una extensió de la violència

Lectures recomanades

D. Bell [1973] (2006). *El advenimiento de la sociedad postindustrial*. Madrid: Alianza Editorial.

S. Bologna (2006). *Crisis de la clase media y postfordismo*. Madrid: Akal.

C. Carrasco; C. Borderías; T. Torns (ed.) (2011). *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*. Madrid: La Catarata.

S. Sassen (2003). *Contra-geografías de la globalización*. Madrid: Traficantes de Sueños.

sobre els seus cossos, en la mesura que continuen essent objecte d'assassinats, violacions i assetjament sexual, un fenomen que el feminisme qualifica de feminicidi o «guerra contra les dones» (Segato, 2016).

2.5. Diversificació de l'estructura familiar en l'era postmoderna

Si en l'àmbit econòmic s'assisteix a una era postindustrial, en l'àmbit social i de les humanitats els canvis s'englobaran en el genèric «postmodernitat». Més enllà dels debats teòrics sobre com definir i anomenar aquesta nova etapa del capitalisme, el més important és que els canvis en els mitjans de producció han aportat canvis en la mentalitat, en la subjectivació i en la cultura (entesa en una accepció àmplia).

En el terreny subjectiu s'ha donat pas a l'acceptació de determinades formes d'expressió de la sexualitat i dels vincles socials que abans eren prohibides moralment o jurídicament. Així, en diversos països, s'han descriminalitzat les relacions homosexuals femenines i masculines, i en alguns fins i tot s'ha aprovat el matrimoni entre persones del mateix sexe o s'han admès jurídicament figures similars al matrimoni, com ara les parelles de fet per a aquests casos. Aquestes parelles han passat a ser considerades legalment com a estructures convivencials i amb drets i obligacions; el divorci s'ha estès en una gran part del món occidental i les noves formes d'unitats convivencials s'obren pas de manera alternativa a la família nuclear fundada en el matrimoni heterosexual durant l'etapa industrial. També en alguns llocs s'han aprovat lleis que permeten canviar la identitat sexual, de manera que possibiliten a les persones transsexuals inscriure's formalment amb un sexe diferent del que tenien en néixer. Van contribuir a aquests canvis els moviments de protesta feministes i TLGB (transsexuals, lesbianes, gais i bisexuals) que van començar en la dècada del 1970 en molts països desenvolupats, a més d'una obertura més gran cap a la llibertat sexual i l'ampliació conceptual dels drets humans. L'últim informe ILGA (2017) és encoratjador en aquest sentit i recull que:

- Setanta-dos estats de les Nacions Unides tenen lleis que protegeixen contra la discriminació al lloc de treball sobre la base de l'orientació sexual.
- Nou estats preveuen disposicions constitucionals que especifiquen l'orientació sexual en les seves proteccions contra la discriminació.
- Quaranta-tres estats van promulgar legislació per combatre els delictes d'odi; trenta-nou països tenen lleis que aborden la incitació a l'odi per motius d'orientació sexual.
- En vint-i-dos estats es reconeix el matrimoni entre persones del mateix sexe, mentre que vint-i-vuit països preveuen el reconeixement de les unions civils.

- Vint-i-sis estats tenen lleis d'adopció conjunta: Àustria, Finlàndia i parts d'Austràlia van ser les últimes a aprovar lleis d'aquest tipus en els últims dotze mesos, mentre que vint-i-set estats de l'ONU permeten l'adopció de parels d'ambdós sexes.

No obstant això, el mateix informe fa visible la persistència de rebuig, discriminació, marginació i fins i tot persecució al món (*ibidem*):

- Setanta-dos estats encara criminalitzen els actes sexuals de persones del mateix sexe entre adults que consenteixen. L'ILGA recull les darreres detencions sota aquestes lleis en quaranta-cinc estats.
- La pena de mort per als actes sexuals entre persones del mateix sexe pot aplicar-se en vuit estats membres de l'ONU. En quatre (l'Iran, l'Aràbia Saudita, el Iemen i el Sudan) s'aplica a tot el país.
- Vint-i-cinc estats plantegen barreres a la formació, l'establiment o el registre d'ONG relacionades amb l'orientació sexual.

En el context europeu, un informe de l'European Union Agency for Fundamental Rights (FRA, 2013) exposava diverses formes de discriminació que patia la comunitat TLGB. Les conclusions d'aquest informe poden resumir-se en:

- Les persones TLGB pateixen discriminació en tota la Unió Europea i en totes les esferes de la vida social.
- Encara hi ha actituds hostils cap a la possibilitat del matrimoni entre persones del mateix sexe i, sobretot, cap a l'adopció.
- Els mitjans de comunicació continuen oferint imatges estereotipades sobre la comunitat TLGB.
- Les religions presents a la UE manifesten una actitud hostil oberta cap a les persones TLGB.
- Les persones TLGB són objecte d'agressions físiques i verbals per part de la població.
- La discriminació de les persones TLGB és habitual en els contextos educatius, esportius, sanitaris i laborals.

En l'àmbit de la diversitat sexual hi ha nous models que conviuen amb velles opressions i marginacions emparades sota un neoliberalisme que ven la idea de la lliure elecció, però que amaga les estratègies d'un sistema de producció que extreu valor econòmic a la pròpia vida. L'obertura gradual cap a la diversitat ha trobat un aliat en el capitalisme. El model de família nuclear i heterosexual va deixar de ser funcional al nou sistema de producció basat en les

tecnologies i el coneixement. Aquest sistema exigeix que no només la força de treball i el consum entrin en els circuits del mercat i generin beneficis, sinó també que ho facin el coneixement, la ciència, l'educació, la salut, l'art, el medi ambient, la terra i els cossos. És a dir, que tot sigui intercanviable i tingui un valor monetari. Alguns autors anomenen aquest mode de producció **biocapitalisme** (Negri, 2013; Rose, 2007).

2.6. Altres formes d'organització familiar

L'antropologia ens ensenya que hi ha formes de convivència molt diferents que persisteixen en algunes cultures del planeta, tot i l'hegemonia de la família nuclear en la majoria de les societats occidentals.

Com a exemples podem esmentar els *caiapús* del Brasil, que s'organitzen mitjançant una família extensa formada per parents consanguinis i polítics, però en la qual totes les dones emparentades amb la mare biològica són anomenades *mares*. Els *tojolabales*, a Mèxic, consideren que totes les persones són familiars mitjançant un vincle cultural basat en la pertinença al mateix poble. En aquesta gran família, cada persona té una funció que la distingeix de les altres i que fa possible que el treball comunitari tiri endavant per coordinació. En algunes regions rurals de la Xina, la paternitat comprenia també els nets i besnets; l'home amb més edat i descendència és l'administrador dels béns del grup. Quan es casen, els homes romanen a la casa paterna, mentre que les dones se'n van a la casa paterna dels esposos. Entre els àkans d'Àfrica, les unitats familiars noves tenen l'opció de triar si aniran a conviure amb la família originària del marit, la de la dona o a una llar independent. També tenen l'opció que els seus fills homes, en arribar a la pubertat, passin a viure amb els germans de la mare.

De la mateixa manera, les unions homosexuals masculines (i en menys proporció, lèsbiques) van ser acceptades en diverses cultures antigues, algunes de les quals encara perduren.

Per exemple, entre els zapotèques d'Oaxaca hi ha els *muxes* o homes transvestits, considerats com una part d'un tercer sexe. A l'Índia, hi ha els *hijras* (o *jishra*) o persones reconegudes jurídicament com a integrants d'un tercer sexe. Tot i que la majoria són homes o intersexuals, també hi ha dones. S'han trobat textos que en recullen la presència ja al segle III a C.

3. Famílies a Espanya

A Espanya, les transformacions en l'estructura i l'organització de les famílies s'han produït tardanament en relació amb altres països occidentals, a causa de la dictadura franquista, que va finalitzar recentment el 1975, amb la mort de Franco, encara que alguns autors daten l'origen de l'inici d'alguns canvis el 1978, amb l'aprovació de la Constitució democràtica. El franquisme, juntament amb el nacionalcatolicisme, va procurar disciplinar les dones en una funció d'esposes, mares i cuidadores, rols incompatibles amb una feina remunerada. Entre els dispositius de disciplinament més notables hi havia, per exemple, la Secció Femenina de la Falange Espanyola, encarregada d'«educar» les joves mitjançant escoles i cursos. Es va exaltar la funció de la família heterosexual, catòlica i nombrosa.

A diferència del que va passar en altres països, el feminisme espanyol, que es va iniciar en la dècada dels anys setanta, no va incloure entre les reivindicacions la maternitat entesa com a fet social (Marre, 2012 a Briggs i altres, 2012), probablement, i com va assenyalar la sociòloga Celia Valiente (2003), per l'exclusiu destí de mare que la dictadura franquista (1939-1975) va assignar a les dones. Els moviments feministes van lluitar per la incorporació de les dones a l'educació, al mercat laboral, a la participació política o al control dels seus cossos mitjançant l'anticoncepció i l'avortament, però no per la maternitat (Valiente, 2003), cosa que ha contribuït a la construcció d'un imaginari col·lectiu dicotòmic (gairebé exclouent) de dona professional en l'àmbit públic, per una banda, i de mare cuidadora en l'àmbit privat, per una altra (Alborch, 1999; Badinter, 2011).

Les demandes del feminisme es tenen en compte en les lleis que es van aprovar a partir de la finalització de la dictadura franquista:

- En les eleccions del 1977 es va recuperar el dret al vot femení, legalitzat per primera vegada el 1933.
- El 1978 es va despenalitzar l'anticoncepció (Reial decret 2275/78 BOE de 25 de setembre de 1978).
- El 1981 es va recuperar el dret al divorci, instaurat per primera vegada el 1931 (Llei 30/1981).
- No obstant això, l'avortament no es va despenalitzar fins al 1985 i en determinats supòsits (Llei orgànica 9/1985); a partir del 2010, va ser lliure i gratuït fins a la setmana 22 (Llei orgànica 2/2010).

- El 1988 es va aprovar la primera Llei de reproducció humana assistida (Llei 35/1988), quatre anys després que naixés a Barcelona la primera nena per fecundació *in vitro*. Aquesta llei va tenir modificacions el 2003 (Llei 45/2003) i el 2006 (Llei 14/2006).
- El 2004 es va aprovar una llei integral contra la violència de gènere (Llei 1/2004).
- El 2005 es va legalitzar el matrimoni i l'adopció per parelles del mateix sexe (Llei 13/2005).
- El 2007 es va legalitzar la possibilitat de canviar la identitat en els documents identificatius, cosa que va permetre el canvi en la identitat sexual de les persones transsexuals.

Els canvis també van tenir lloc en l'**esfera educativa, social i econòmica**:

1) Es va incrementar el nivell de qualificació de les dones espanyoles i, per tant, de les taxes d'activitat femenina, a més de les taxes d'ocupabilitat. A Espanya, l'any 2015, el percentatge de dones graduades en educació superior era del 53,1% i el d'homes del 46,9% (INE, 2017a). Per primera vegada, en la primera meitat del 2015, el país va registrar més morts que naixements.

2) Hi hagué un increment de l'esperança de vida, molt més gran que a la resta dels països de l'entorn. Segons dades de l'INE, a Espanya hi havia 8.764.204 persones grans (a partir de seixanta-cinc anys), el 2017, el 18,8% del total de la població (INE, 2017b), fet que indica l'envelliment de la població espanyola.

3) Segons *Estadísticas de empleo del tiempo* de l'INE (2009-2010), el 64% de la població espanyola es va declarar partidària d'un model de família igualitari, tot i que el 91,9% de les dones espanyoles feia tasques domèstiques i de cura, davant del 74,7% d'homes (Domínguez-Folgueras, 2015). A més, elles dediquen a aquestes tasques una mitjana de 4,29 hores diàries, respecte a les 2,32 dels homes, cosa que coincideix amb les dades de les *Estadísticas dels usos dels temps* de l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat, 2011). Malgrat aquestes desigualtats, s'han produït canvis en les relacions de corresponsabilitat entre homes i dones que seran desenvolupades més endavant.

4) També a Espanya hi ha hagut una crisi de cures que ha influït en l'arribada, en un període molt curt de temps (entre el 1990 i el 2007), de migracions femenines com a mà d'obra per a treballar a l'interior de les llars. El 1998 hi havia 314.824 dones estrangeres a Espanya; el 2007, 2.123.869 (INE, 2017b).

Respecte a la situació específica de la dona en el **mercat laboral**, hi ha una desigualtat patent:

1) Des dels anys setanta, la taxa d'activitat de les dones ha anat augmentant; el 2009, quatre de cada cinc dones d'entre vint i trenta-cinc anys eren en el mercat laboral (Tobío, 2012). També va continuar creixent a partir del 2008, any d'inici de la crisi econòmica (*Seminari d'Economia Crítica Taifa*, 2010). Tot i l'augment continuat de la taxa d'activitat de les dones, el 2017, la taxa d'activitat dels homes era més elevada: es va situar en un 64,73% per a ells i en un 53,24% per a elles. Segons l'Enquesta de població activa (EPA), les dones tenien també més pes en la taxa d'atur, que se situava en l'últim trimestre d'aquest mateix any en el 16,6% del total de la població laboralment activa, amb un 15% d'homes i un 18,4% de dones en situació d'atur (INE, 2018a). Tot i l'augment de la presència de les dones en el mercat laboral, aquestes segueixen tenint menys participació que els homes i estan més afectades per l'atur.

2) El 2018, el Sindicat de Tècnics del Ministeri d'Hisenda (GESTHA, 2018) va publicar una nota de premsa a la pàgina web en què indicava que, segons les seves dades, les dones a Espanya cobren un trenta per cent menys que els homes. A més, afirmen que la bretxa salarial s'amplia significativament entre els vint-i-sis i els quaranta-cinc anys de les dones (és a dir, durant la major part de la vida laboral, que coincideix amb la seva maternitat).

3) Entre el 2006 i el 2013 s'ha produït un augment del nombre total d'ocupats a temps parcial, que va del 4,2% al 12,2% fins a arribar al 16,4% en aquest últim any (López i Gómez de la Torre, 2014). Si bé l'increment de contractes a temps parcial s'ha produït majoritàriament en els homes, el 2013 la majoria d'aquests contractes corresponien a dones (un 72,5% respecte a un 27,5%). D'acord amb les estadístiques de l'INE (2014), en el mateix any, el 29,5% de dones d'entre vint-i-cinc i cinquanta-quatre anys amb fills a càrrec treballaven a temps parcial, en contraposició amb el 6,7% dels homes.

4) L'augment de contractes a temps parcial no implica necessàriament una conciliació més bona, com inicialment s'havia previst (Martín i Guirao, 2013). Com han destacat Bote i Cabezas (2012), molts homes joves van ser contractats a temps parcial com a conseqüència de la destrucció continuada d'ocupació a jornada completa en el context de la crisi econòmica iniciada el 2008.

5) Segons l'Institut de la Dona (2016), gairebé un noranta-vuit per cent dels contractes a temps parcial ho són per a conciliar el treball remunerat amb les tasques de cura. No obstant això, diversos estudis qüestionen que aquesta sigui la primera causa dels contractes a temps parcial (Bote i Cabezas, 2012; López i Gómez de la Torre, 2014; Tobío, 2005). Les dades apunten que la crisi econòmica i l'augment de les taxes d'atur entre els homes obliga, en molts casos, les seves parelles dones a buscar una feina a temps complet, però les dificultats d'accés al mercat laboral porten a acceptar també contractes a temps parcial.

Així mateix, el mercat laboral penalitza la maternitat:

L'atur en la crisi econòmica

Atès que l'inici de la recessió econòmica es va generar en sectors productius masculinitzats, l'atur va afectar principalment els homes. Això va forçar moltes dones a buscar feina. A mesura que la recessió va avançar i es va generalitzar a altres sectors, incloent-hi el sector de serveis, la destrucció d'ocupació va arribar també als sectors més feminitzats (*Seminari d'Economia Crítica Taifa*, 2010).

Contracte a temps parcial en joves

A Espanya s'ha constatat un augment de contractes a temps parcial entre el 2007 i el 2010 de 58.300 llocs de treball, un noranta per cent dels quals són d'homes, majoritàriament d'edats compreses entre els vint-i-cinc i els cinquanta-quatre anys (Bote i Cabezas, 2012).

1) El 60% de les deu mil dones que van participar en un estudi del CIS consideraven que la seva vida laboral quedava afectada quan tenien infants; la proporció arribava a set de cada deu en les dones d'entre trenta i trenta-nou anys (Delgado, 2007). El 56% va afirmar que la maternitat els va obligar a reduir la seva activitat laboral o a interrompre-la; el 21% estava convençuda que, després del naixement del primer fill, perdria alguna oportunitat de promoció. El 17% havia deixat de treballar definitivament després de tenir fills, mentre que el 8% havia patit alguna discriminació en el lloc de treball per ser mare. La desigualtat (o discriminació) de les dones en l'àmbit laboral, i especialment de les que són mares, va contribuir al fet que el 42,6% de les dones d'entre vint i quaranta-quatre anys no tingués descendència i que el 19,4% afirmés que no en volia tenir (Delgado, 2007).

2) Es produeix un *motherhood wage penalty* (Molina i Montuenga, 2009), o el que a Itàlia s'ha anomenat *family wage gap* o *motherhood wage gap* (Bratti i Cavalli, 2014), i a Dinamarca, *child penalty* (Kleven i altres, 2018), que es defineix com la diferència de sou entre les dones amb fills i les dones sense fills. El 2009, a Espanya, les dones amb fills van reduir el sou un 6% si tenien un fill, un 14% si en tenien dos, i més d'un 15% si en tenien tres; uns nivells similars als dels països anglosaxons (Molina i Montuenga, 2009). En algunes notes de premsa espanyoles es parla de la «factura de la maternitat» (Larrañeta, 2018), per a referir-se a les conseqüències laborals per haver tingut fills, que es resumeixen en:

«[...] una mayor dificultad de encontrar empleo, mayor parcialidad no deseada y la solicitud de la práctica totalidad de las excedencias y reducciones de jornada. Además, a partir de los treinta y cinco años, el salario de las mujeres aumenta muy poco (cuando lo hace) respecto a la entrada al mercado laboral, porque ellas tienen menos complementos, pluses y menor proyección laboral».

J. A. Molina, V. M. Montuenga (2009). «The Motherhood Wage Penalty in Spain». *Journal of Family and Economic Issues*, 30(3) (pàg. 237-251).

3) La probabilitat que les dones accedeixin a una feina depèn de l'edat i del nombre de fills que tinguin: com menys fills tinguin, més probabilitat hi haurà de trobar una feina remunerada. Això implica que el cost d'oportunitat de la maternitat a Espanya és molt alt per a les dones (Bote i Cabezas, 2012).

4) El 45% de les dones no recupera el seu lloc de treball o el seu horari laboral després de la baixa maternal; amb tot, el 100% dels homes sí que ho fa després de la seva baixa per paternitat (Aragó, 2018).

Lectures recomanades

F. Chacón; J. Bestard (ed.). (2011). *Familias: historia de la sociedad española (del final de la Edad Media a nuestros días)*. Madrid: Cátedra.

C López; D. Marre; J. Bestard (2013). *Maternidades, procreación y crianza en transformación*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

J. I. Pichardo (2009). *Entender la diversidad familiar. Relaciones homosexuales y nuevos modelos de familia*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Referència bibliogràfica

A. Larrañeta (2018, 22 de febrer). «La maternidad ensancha, todavía más, la brecha salarial de las mujeres en España». *20 minutos*. Disponible a: <https://www.20minutos.es/noticia/3267124/0/mujeres-brecha-salarial-maternidad/#xtor=AD-15&xts=467263>

Referència bibliogràfica

L. Aragón (2018, 3 de febrer). «Los datos que muestran cómo el mercado laboral sigue viendo la maternidad como o una amenaza». *La Vanguardia*. Disponible a: <http://www.lavanguardia.com/economia/20180203/44466252655/mercado-laboral-ve-maternidad-amenaza.html>

X. Roigé (coord.) (2006). *Familias de ayer, familias de hoy*. Barcelona: Icaria.

3.1. Transformacions en l'àmbit de la reproducció: del *baby-boom* a la infertilitat estructural

Espanya ha passat en quaranta anys de ser un país amb una natalitat alta a esdevenir un dels països amb la natalitat més baixa d'Europa. El 2016, l'índex sintètic de fecunditat (o el nombre mitjà de fills nascuts vius que tenia una dona durant la seva vida fèrtil) es va situar en 1,34 fills per dona, segons els Indicadors de fecunditat de l'INE (2018b), molt lluny dels 2,8 fills per dona del final dels anys setanta. Aquest descens del nombre de fills va anar acompanyat d'un increment en l'edat de la primera maternitat de les dones, que va passar de vint-i-cinc anys el 1976 a gairebé trenta-un el 2016 (INE, 2018c). L'augment de l'edat de la primera maternitat escurça els anys en què els cossos de les dones són biològicament fèrtils i contribueix al fet que tinguin menys fills. Si bé el cos de les dones és el que corporitza l'embaràs i el part, l'augment de l'edat de la primera paternitat afecta també la qualitat de l'esperma dels homes, de manera que incideix en una menor fertilitat (Hassan i Killick, 2003). El dràstic descens de la fecunditat a Espanya i l'increment de l'edat de la primera maternitat han anat acompanyats d'un augment de les dones sense fills. Una de cada quatre dones de la generació del 1975 arribarà al final del seu cicle reproductiu sense descendència, mentre que l'any 1955 era una de cada deu.

Aquesta situació ha estat anomenada **infertilitat estructural**, un concepte utilitzat per definir la infertilitat originada en contextos polítics, socials i econòmics que constreixen les opcions reproductives de les persones (Marre, 2009).

Aquest tipus d'infertilitat, en no tenir una base biològica, és similar a la que experimenten les parelles homosexuals o monomarentals i monoparentals, que no poden reproduir-se a través de relacions sexuals i necessiten algun tipus d'assistència en la reproducció.

Des dels anys vuitanta es produeixen canvis en la construcció de les formes familiars. Ha augmentat la cohabitació i ha disminuït el matrimoni, i des de la legalització del divorci el 1981 s'han produït tres milions de divorcis. Segons les últimes dades disponibles d'Eurostat, la taxa de divorci es va duplicar entre el 2000 i el 2012, de 0,9 divorcis per cada mil habitants a 2,4, i se situà en 2,1 el 2015. D'aquesta manera, Espanya quedava sobre la mitjana europea, que era d'1,9 el mateix any. A aquestes xifres s'afegirien les de les separacions de les parelles de fet, de les quals no existeix cap registre oficial.

Davant la ruptura de parelles heterosexuales, els fills es quedaven el 2016 sota la custòdia de la mare en el 66,2% dels casos, un percentatge inferior al 2015, en què la custòdia materna se situava al 69,9%. La custòdia compartida va augmentar fins al 28,3% el 2016 i només el 5% van ser atorgades al pare.

El 2017, el Congrés va aprovar una moció presentada per Ciutadans amb el suport del Partit Popular (PP), diputats del Grup Mixt i del Partit Nacionalista Basc (PNB), per a establir la custòdia compartida com a opció preferent en casos de separació.

Principalment a causa de l'atribució majoritària de custòdia a les dones, es van incrementar les llars monomarentals, enteses com aquelles en què la manutenció dels fills recau sobre un sol progenitor. Aquestes van arribar a ser un 10% de les llars el 2016, el 87% de les quals estava formada per dones amb fills. Entre el 2000 i el 2014 es va produir un augment de les segones unions, que el 2014 corresponia al 22% dels matrimonis (Castro i Seiz, 2014), als quals caldria sumar les segones unions fetes com a parelles de fet, que van arribar al 7,4% de les parelles espanyoles aquest mateix any. Segons dades del Centre d'Estudis Demogràfics de la Universitat de Barcelona, en el 71% dels casos és la dona qui aporta fills, davant el 25,6% dels homes. Només en el 3,4% els aporten tots dos.

Aquests canvis en les formes familiars es produeixen simultàniament al descens de la fecunditat. Paradoxalment, les dones prenen anticonceptius durant la seva etapa biològicament fèrtil per a evitar un embaràs, mentre reben educació. Quan s'estabilitzen laboralment, moltes han de recórrer a les tècniques de reproducció assistida o l'adopció per tenir fills, ja que el moment socialment adequat per tenir-los no coincideix amb l'edat biològicament fèrtil de les dones. Aquesta situació fa que moltes dones acabin tenint menys fills dels que voldrien tenir (Bernardi, 2005).

A Espanya, l'estabilitat és un valor cultural predominant perquè les persones es plantegin tenir fills, i semblaria que si no es té no és possible formar una família. L'estabilitat es refereix principalment a l'assoliment d'estàndards normalitzadors relatius a la parella, a l'habitatge, a la feina i a l'àmbit l'econòmic. Aquesta exigència, en un context polític i econòmic caracteritzat per una crisi econòmica que va començar el 2008, fa que moltes persones no percebin la sensació d'estabilitat necessària per plantejar-se tenir fills. Així es produeix un retard de la maternitat i la paternitat que comporta una disminució significativa del nombre de fills. Aquest retard ha estat atribuït a quatre causes:

1) La incorporació desigual de les dones al mercat laboral en relació amb els homes (Marre, 2009).

2) La manca de polítiques públiques de suport a la maternitat (Comas d'Argemir i altres, 2016).

3) La lenta incorporació dels homes a la corresponsabilitat en l'àmbit de les cures domèstiques i els discursos feministes sobre la maternitat (Marre a Briggs, 2012).

4) El retard de la maternitat i la paternitat fins a una edat en què resulta difícil o impossible reproduir-se mitjançant les relacions sexuals (Marre, 2011), com també l'increment de les persones que volen tenir fills soles o de parelles homosexuals, requereix l'accés a diverses formes d'assistència reproductiva.

L'adopció, les tècniques de reproducció assistida amb provisió de gàmetes o embrions i/o la gestació per substitució per terceres parts, generalment dones de països de baixa renda (o empobrides) que assumeixen tasques reproductives (provisió d'òvuls, embaràs, part i cura durant els primers temps dels nadons), ha permès a dones o parelles que no poden concebre construir o incrementar la família (Marre i altres, 2017). Si bé el treball reproductiu de criança i cures en les llars ha gaudit de més reconeixement com a feina (el treball de la llar i la cura de les persones), tant en l'esfera internacional com nacional, no ha succeït el mateix respecte a la provisió de material genètic, gestació o cures. Aquests processos no gaudeixen de la consideració de «treball», sinó que es conceben com a tasques que «no tenen preu», que es proporcionen «per amor» i de manera «altruista», i que per això no «es poden vendre» (Marre i altres, 2017).

3.2. Polítiques públiques orientades a la família a Espanya

Espanya va començar a legislar sobre la conciliació laboral i familiar al final dels anys vuitanta. Les construccions socials de la maternitat i de la divisió sexual del treball es reproduïen legalment, i es considerava que havien de ser les dones les que havien de conciliar el paper de treballadores i cuidadores, mentre que els homes continuaven essent els principals proveïdors econòmics dins el mercat laboral. Alguns exemples d'aquestes polítiques febles relacionades amb la fi de la divisió sexual del treball i amb la doble presència de la dona (a la feina i a la llar) van ser:

1) **El Pla de la igualtat de les dones (1988-1990)**, elaborat pel Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE), reconeixia la necessitat de legislar en l'àmbit laboral per a accedir a l'equitat social i econòmica entre homes i dones. Es van prioritzar les polítiques laborals sobre la intervenció en polítiques familiars i es va legislar sobre les condicions laborals del sector públic; es van obtenir més drets laborals que en el sector privat, les condicions de conciliació del qual no van ser mai legislades com a compliment obligat.

2) **Llei de conciliació de la vida familiar i laboral (Llei 39/1999)**, aprovada el 1999 a instàncies del Partit Popular (PP). Es va legislar la baixa de maternitat per a les dones en setze setmanes (amb la possibilitat de transferir-ne deu al pare), com també la baixa laboral per risc durant l'embaràs, la protecció contra l'acomiadament laboral de les dones embarassades o durant el període de baixa maternal, la baixa per lactància i la reducció de jornada per tenir fills menors a càrrec. Aquesta llei «va protegir» les dones durant l'embaràs, la lactància i la

Lectures recomanades

B. Alvarez (2013). «La maternidad: entre la decisión individual y/o la obligatoriedad social». A: C. López, D. Marre, J. Bestard (ed.). *Maternidades, procreación y crianza en transformación* (pàg. 219-244). Barcelona: Bellaterra.

E. Imaz (2010). *Convertirse en madre: etnografía del tiempo de gestación*. Madrid: Càtedra.

F. Ginsburg; R. Rapp (1991). The politics of reproduction». *Annual Review of Anthropology* (núm. 20, pàg. 311-43).

D. Marre (2009). «Los silencios de la adopción en España». *Revista de Antropología Social* (núm. 19, pàg. 97-126).

primera infància, però continuava reproduint la desigualtat social basada en la divisió sexual del treball, com va ser també el cas de la legislació en països del sud d'Europa com Grècia, Itàlia o Portugal.

3) Llei de la igualtat (Llei 3/2007), aprovada el 2007 pel PSOE, amb la intenció de generar polítiques que erosionessin la divisió sexual del treball entre dones i homes, i apostessin per la corresponsabilitat tant en tasques de cura no remunerades com en la feina remunerada. Hi havia la intenció d'incloure els homes en les esferes privades i en els àmbits de les cures, en considerar la conciliació laboral i familiar una responsabilitat de tots dos, homes i dones. Es va legislar en la creació de plans d'igualtat en les empreses privades, es van donar ajudes de 2.500 euros pel naixement de cada fill, es va permetre la possibilitat de reduir una hora diària la jornada laboral per a fer possible la lactància durant els primers nou mesos després del naixement, una reducció d'impostos de 1.200 euros anuals per a les mares treballadores amb fills menors de tres anys i es va ampliar la baixa de paternitat de tres a quinze dies (la baixa per maternitat es mantenia en setze setmanes, amb l'opció de transferir-ne deu al pare). L'1 de gener de 2011 hauria d'haver-se fet efectiva l'extensió del permís de paternitat dels quinze dies a les quatre setmanes (Llei 9/2009, 6 d'octubre), però va ser posposada fins al 2014 i, posteriorment, fins al 2017. Es va fer efectiva a partir del 5 de gener de 2017 (*Estatut dels treballadors*, article 48.7).

Moltes d'aquestes mesures van ser ràpidament eliminades, amb la justificació de l'ajust pressupostari a causa de la crisi econòmica. La reforma de la Llei laboral (Reial decret llei 3/2012) va reduir el cost dels acomiadaments i va possibilitar a les empreses abaixar els salaris i flexibilitzar els horaris laborals, a més d'adequar les hores de lactància o la jornada reduïda –per tenir menors a càrrec–, a conveniència de l'empresa. Aquestes noves mesures van dificultar la possibilitat real de conciliació en les empreses privades. Fins i tot abans d'aquesta darrera reforma laboral, els treballadors i treballadores no sempre estaven en situació d'exercir els drets que la llei els atorgava.

4) El Pla integral de suport a la família (2015-2017), elaborat pel Govern del PP el 2015, considera que la família és la responsable de les funcions de protecció i cura dels seus membres, amb la disminució consegüent de les responsabilitats públiques per part de l'Estat (Comas d'Argemir, 2012; Comas d'Argemir i altres, 2016).

Per exemple, l'Estat no proveeix d'una xarxa de recursos públics que puguin atendre els nens i nenes menors de tres anys. L'últim informe sobre la despesa de les famílies en educació, fet per l'INE durant el curs 2011/2012, va mostrar que la mitjana per alumne en la primera etapa de l'educació infantil (corresponent als menors de tres anys) era de 388 euros a les escoles bressol públiques i de 1.308 euros en les privades. Les dades de l'INE referents a l'any 2014 (INE, 2014) assenyalen que el 42% dels infants en aquesta franja d'edat eren atesos exclusivament per un dels progenitors, i el 39% anava a l'escola bressol (el 19% durant més de trenta hores per setmana); va augmentar fins al 43,7% el 2017 (INE, 2017c). També el 2014, un 27% dels nens i nenes menors de tres anys rebia atenció informal, que en el 21% dels casos provenia de familiars directes, sobretot de les àvies, que en tenien cura una mitjana de 22,7 hores per setmana.

A Espanya, encara en l'actualitat som davant un context econòmic desfavorable cap a la maternitat i la paternitat, avalat per polítiques públiques que només dèbilment procuren un suport davant les responsabilitats familiars.

3.3. Corresponsabilitat a les llars espanyoles

La diversificació de les formes de «fer família» no depèn només de factors estructurals (mercat laboral, condicions econòmiques, polítiques públiques), sinó també d'opcions personals o de parella (maternitat, paternitat en solitari, parelles homosexuals que volen tenir fills). El concepte de família s'ha ampliat; i també n'ha canviat l'organització, fins a arribar a qüestionar el model tradicional de divisió sexual del treball.

Els ideals de la població espanyola són majoritàriament igualitaris en la divisió equitativa del treball domèstic i de cures. Com s'ha esmentat anteriorment, el 64% de la població espanyola es va declarar partidària d'un model de família igualitari, tot i que la majoria de les dones espanyoles portava a terme cada dia tasques domèstiques i de cures. Malgrat aquesta realitat s'estan fent petits canvis en l'organització familiar, que val la pena destacar. Els homes s'han incorporat progressivament a les tasques de cura dels fills (Domínguez-Folgueras, 2015) i, en menor proporció, a la cura d'adults dependents i a les tasques domèstiques (Meil, 2005). Per això, en analitzar la incorporació dels homes a les tasques de cures, es podria distingir entre:

- **Homes participatius:** aquells que executen tasques determinades.
- **Homes corresponsables:** aquells que participarien de les decisions i de la gestió de l'àmbit domèstic i de cures.

Les parelles del mateix sexe, en què el gènere no té un paper determinant en l'assumpció de les tasques domèstiques i de cures, són més igualitàries. Moltes d'aquestes parelles gaudeixen de recursos (com ara una feina a temps complet d'un o dos membres adults, un nivell educatiu alt o uns ingressos més bons), que expliquen el repartiment igualitari (Domínguez-Folgueras, 2012). De tota manera, les parelles de dones mostren més disconformitat quan perceben que el repartiment no és equitatiu (Álvarez, Romo i García, 2017). Quan el gènere entra en joc en les parelles heterosexuales, les desigualtats contextuales esmentades anteriorment incideixen en l'organització domèstica.

Tot i la persistència de desigualtats, les tasques i cures són negociades en moltes llars heterosexuales. Les investigacions etnogràfiques fetes en el context del projecte de recerca titulat *Hombres cuidadores. Retos y oportunidades para reducir las desigualdades de género y afrontar las nuevas necesidades de cuidado* (2015-2017), dirigit per Dolors Comas d'Argemir (URV) i Diana Marre (UAB), suggereixen que la percepció de corresponsabilitat depèn de la ideologia de gènere de la

parella, més que de la participació dels homes en les tasques de cures i en les domèstiques. Els resultats plantegen diferents situacions de l'organització de la vida quotidiana:

1) Parelles heterosexuales amb una ideologia de gènere basada en la divisió sexual del treball, segons la qual ella es queda a casa per fer les tasques domèstiques i de cura mentre ell desenvolupa una feina remunerada. Consideren que «cadascú fa el que ha de fer» i valoren la contribució com a corresponsable.

2) Parelles heterosexuales amb una ideologia de gènere igualitària, segons la qual voldrien dividir les tasques de cures equitativament, però, com que ell cobra més que ella, després de tenir el primer fill consideren oportú que ella s'aculli a una reducció de jornada per a tenir-ne cura. Això fa que ella opini que no són una parella corresponsable, perquè ella és la principal responsable de la llar i ell hi participa poc. Ell creu que ella treballa menys fora de casa i que, per compensar-ho, ha d'assumir les tasques de cures i domèstiques.

3) Parelles heterosexuales amb una ideologia igualitària en què, quan comencen la vida en comú, ella comprova que ell no sap fer les tasques domèstiques perquè no va aprendre a fer-les. Ella procura ensenyar-les-hi, però com que les fa «millor i més de pressa» acaba assumint-les gairebé totes. Ell descarta fer les tasques perquè ella li fa entendre que no sap fer-les bé.

4) Parelles heterosexuales amb ideologia igualitària i que es consideren corresponsables en la mesura que ella s'ocupa de la part interior de la casa i ell s'ocupa de l'exterior (jardí, compres). No presenten conflictes en la distribució de les tasques. No obstant això, tenen una treballadora de la llar que durant unes hores per setmana fa la neteja en profunditat.

5) Parelles homosexuals amb una ideologia igualitària que fan el que cadascú sap fer millor i el que els agrada més. No tenen cap conflicte en les tasques domèstiques i de cures perquè no tenen assignat cap rol de gènere diferenciat en aquest sentit.

6) Parelles homosexuals que tenen una divisió desigual de les tasques: un membre en té assignades un nombre més elevat; l'altre, en canvi, té més pes en el sosteniment econòmic fora de la llar.

No es tracta d'una descripció exhaustiva de la diversitat familiar existent, sinó de distingir una tendència. Els resultats van mostrar que les desigualtats en l'àmbit domèstic requerien una anàlisi més complexa i que no només es tractava d'igualar el temps dedicat a cures per homes i dones, sinó d'entendre quines eren les barreres de gènere que dificultaven la incorporació dels homes a aquestes tasques. La principal barrera que es va detectar va ser la mateixa construcció social de gènere que s'associa a homes i dones. Socialment s'atribueix el coneixement de tot el que és domèstic a les dones, i es produeix un **sostre de vidre** o un **terra relliscós** que impedeix que els homes participin en aquests

àmbits, llevat de l'atenció als fills, en què cada vegada es fa visible més equitat. Les parelles del mateix sexe, sobretot les d'homes, qüestionen constantment els rols de gènere i manifesten que les cures, tradicionalment associades a les dones, són assumides també per ells. Les noves dinàmiques i pràctiques posen en dubte el qüestionament de les masculinitats, al qual també se sumen cada vegada més homes, homosexuals i heterosexuals, que decideixen ser pares sols.

En aquest sentit, els canvis de corresponsabilitat en l'àmbit domèstic s'estableixen fonamentalment en la construcció social dels homes com a persones cuidadores i, al mateix temps, de les dones com a persones que poden delegar les cures. Tot plegat es podria resumir dient que les «mares» i els «pares» necessiten diversificar les seves funcions.

Lectures recomanades

D. Comas d'Argemir (2014). «Los cuidados y sus máscaras. Retos para la antropología feminista». *Revista del Instituto Interdisciplinario de Estudios de Género*, 20(1).

D. Arias (2016). «Deconstrucción de los estereotipos de género en familias homoparentales». *Publicación AFIN* (núm. 88). Disponible a: https://ddd.uab.cat/pub/afin/afinSPA/afin_a2016m11n88iSPA.pdf

4. Diversitat familiar a Espanya

La **diversitat familiar** engloba qualsevol família que sigui diferent de la formada per una parella heterosexual amb fills, considerada el model tradicional i ideal de família.

En aquest sentit, la manera de constituir-se en una família diversa és múltiple i inclou diferents realitats i col·lectius. A grans trets, es podria diferenciar entre les persones que construeixen una diversitat familiar vinculada a la sexualitat i les que la construeixen vinculada a la reproducció, i afegir-hi un tercer grup que arriba a la diversitat familiar per circumstàncies vitals.

Les persones que construeixen la **diversitat familiar per qüestions vinculades a la sexualitat** serien persones que no poden reproduir-se sense assistència, bé perquè són persones soles (faltaria un gàmeta), bé perquè són parelles del mateix sexe. En tots dos casos, els seus cossos, *a priori*, serien biològicament fèrtils, però és la seva identitat sexual o la situació de voler tenir fills en solitari el que impedeix que es reproduïxin per mitjà de relacions sexuals. És a partir de les reivindicacions dels moviments TLGB com es fan visibles altres formes de construir famílies (ja sigui per adopció, acolliment o reproducció assistida). Des de la legalització del matrimoni entre persones del mateix sexe, un total de 35.323 parelles gais i lesbianes van contraure matrimoni entre el 2005 i el 2015 (INE, 2016). Això va encoratjar les possibilitats de la maternitat i la paternitat en les parelles del mateix sexe, cosa que va incrementar-ne les demandes d'accés a les tècniques de reproducció assistida i d'adopció (a les quals abans recorrien les dones lesbianes, però com a dones soles). Es tracta de projectes molt pensats, decidits i desitjats per la impossibilitat de tenir fills de manera espontània (Pichardo, 2009). Aquesta característica va implicar que els moviments TLGB es reivindicuessin com a «famílies per elecció», en contraposició amb el model heteroparental, en què els fills es tenien com una cosa normal i natural dins el cicle vital (Bartholomaeus i Riggs, 2017).

D'altra banda, també hi ha una **diversitat familiar vinculada a la reproducció en les parelles heterosexuales amb problemes d'infertilitat** (ja sigui per causes mèdiques, ja sigui per dificultats causades pel retard de la maternitat i la paternitat). Algunes d'aquestes persones podrien haver construït un projecte reproductiu sense haver de passar per l'experiència de la reproducció assistida o l'adopció, però, en molts casos, el context reproductiu espanyol ha influït a l'hora de constrènyer-ne les opcions reproductives.

Finalment, s'arriba a un tercer grup al qual, havent construït un projecte familiar de parella –homosexual o heterosexual– amb fills, les circumstàncies vitals porten a formar part del **paraigua de la diversitat familiar**. En aquest grup entrarien diferents casuístiques:

- Persones separades o divorciades que, en el cas de les custòdies compartides, viuen la meitat del temps com una família monoparental, i l'altra meitat, com a adults «sense» fills.
- Persones, principalment dones, que obtenen la custòdia dels fills i es converteixen en famílies monoparentals després d'un procés de separació i divorci.
- Famílies monoparentals sobrevingudes per viduïtat o nens a càrrec de la família extensa per mort dels progenitors.
- Famílies reconstituïdes, en què un o dos membres de la parella aporten fills de relacions anteriors. Les famílies reconstituïdes són, a més, molt diverses, ja que poden esdevenir-se tant amb adults heterossexuals com amb persones del mateix sexe o amb una identitat sexual diferent.
- Famílies en què un o dos dels progenitors migren a un altre país, de manera que constitueixen el que s'ha anomenat **famílies transnacionals**.

Aquesta descripció no esgota la varietat de formes organitzatives existents en la societat, sinó que tracta només de les més conegudes. La diversitat familiar qüestiona els sistemes socials, jurídics i administratius nacionalment i localment. L'administració pública està organitzada en funció d'un model de família establert sobre la parella heterosexual i els fills i les filles. D'aquest model deriven les responsabilitats civils i jurídiques. Moltes vegades, la rigidesa de l'administració pública i dels sistemes sanitaris, educatius i jurídics margina membres, rols o funcions en les famílies alternatives.

Per exemple, quan no reconeix com a mares les parelles de les dones que han tingut un fill per tècniques de reproducció assistida; quan no reconeix la paternitat d'un home que és parella del que ha tingut un fill biològic per mitjà de la gestació subrogada; quan no reconeix els drets de parella d'una persona que ha mort abans de casar-se o inscriure la parella de fet; o quan una persona queda incapacitada per una malaltia greu i la seva parella no pot decidir sobre les seves intervencions mèdiques o sobre els seus fills perquè no ha estat reconeguda legalment, entre molts altres exemples. Casos d'aquest tipus requereixen vies judicials de resolució que, en definitiva, busquen el reconeixement d'una situació de fet, que algunes aconseguen i d'altres no.

4.1. L'adopció

La idea d'infància com a etapa diferenciada de l'adulthood és una construcció sociocultural que s'inicia al segle XX (Ariès, 1962). De la mateixa manera, és al començament del segle XX quan la infància s'associa a la vulnerabilitat i a la necessitat de protecció per part de l'Estat (Marre i San Román, 2012). Durant els

conflictes bèl·lics ocorreguts durant el segle XX, com ara la Primera i la Segona Guerra Mundial o la Guerra Civil espanyola, es van organitzar estratègies per rescatar i protegir nens i nenes, que en la mesura del possible tornaven amb les seves famílies en finalitzar el conflicte, una situació que va canviar amb les guerres de Corea i el Vietnam (1959-1975), en què es va començar a ubicar de manera permanent menors amb famílies adoptives d'altres països (Marre, 2011).

A Espanya, després de la Guerra Civil (1936-1939) i la instauració de la dictadura franquista (1939-1975), s'extreien els fills de presos i preses republicans perquè fossin criats per famílies afins al règim o en institucions religioses. Posteriorment, a partir dels anys seixanta, va deixar de ser una pràctica repressiva per ideologia i va esdevenir una pràctica habitual amb tints de classisme. Es van sostreure nens i nenes de les classes més desfavorides per criar-los en famílies de classes més benestants; moltes vegades, deien a les mares i als pares dels nadons que els infants havien nascut morts.

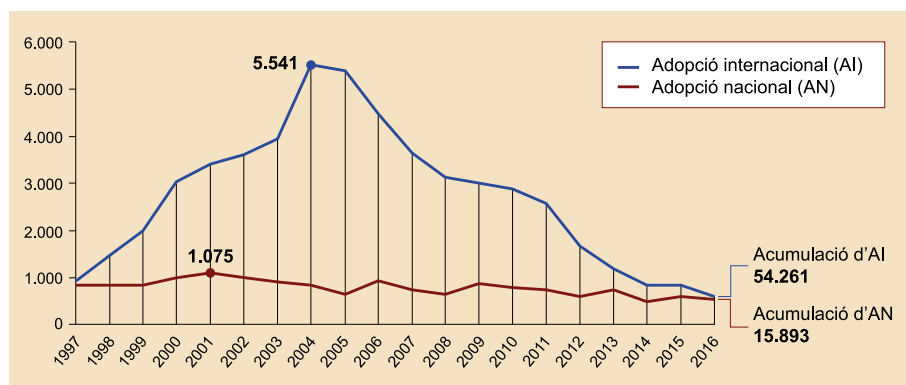
Paral·lelament, si una dona no casada es quedava embarassada, l'habitual era que passés l'embaràs lluny dels seus familiars i del seu poble o ciutat, en institucions religioses els encarregats de les quals, un cop nascut l'infant, el donaven automàticament en adopció, sense donar opció a la dona que l'havia parit de convertir-se en la seva mare. Tot i que la Llei d'adopció 21/1987 pretenia reparar el tràfic de nens i la manca de control en els processos adoptius, es coneixen casos d'apropiació de nens i nadons a Espanya fins als anys noranta.

No obstant això, la llei del 1987 es considera el punt de partida de les normatives modernes sobre adopció; configura l'acolliment com una nova mesura de protecció de la infantesa i substitueix l'antic concepte d'«**abandonament**» pel de «**desemparament**». També es configura la consideració de l'adopció com un element de plena integració familiar, tot cancel·lant l'opció de l'adopció simple, que no suprimia els vincles amb la família d'origen (Marre, 2011). Es constituïa, d'aquesta manera, el «**principi de ruptura neta**», en la qual es produïa la substitució de la «**identitat de naixement**» pel de la «**identitat d'adopció**» (San Román, 2015). La «ruptura neta» implicava el silenci sobre la història prèvia a l'adopció i es vinculava amb la construcció social del parentiu euroamericà de filiació única. Aquest principi va continuar vigent a mitjan anys noranta quan es va iniciar l'adopció transnacional a Espanya. Els països on més es va adoptar van ser la Xina, Rússia, Etiòpia i Colòmbia. El fet que en la majoria dels casos es tractés d'adopcions transracials (mares i pares blancs amb fills i filles no blancs) va col·locar el tema dels «orígens» d'aquells nens i nenes en l'agenda social i política, ja que la diversitat fenotípica entre els membres de la mateixa família posava en evidència l'adopció, i impedia d'aquesta manera els seus silencis (Marre, 2009). Paral·lelament, l'adopció transnacional va evidenciar, a més, que molts nens i nenes en situació de desemparament a

Espanya romanien institucionalitzats fins a la majoria d'edat, sense possibilitat que els adoptessin, a causa de lleis massa proteccionistes amb les famílies biològiques.

Espanya va passar de ser un país on famílies europees venien a adoptar, durant la dècada dels anys vuitanta, a esdevenir el segon país del món, per darrere dels Estats Units, en nombre de nens i nenes adoptats transnacionalment en els 2000. El 2005 era, juntament amb Noruega, el primer país del món amb més nombre d'adopcions transnacionals per habitant (Marre, 2011). L'adopció internacional va créixer un 273% entre el 1998 i el 2004 (Marre, 2018). En el gràfic següent es pot veure la comparació entre l'adopció nacional, que es va mantenir al voltant dels mil nens i nenes per any des del 1997, i l'adopció transnacional. A partir del 2005, es va iniciar un declivi progressiu de la primera, que arriba fins als nostres dies.

Evolució de les adopcions a Espanya (1997-2016)

Font: Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat (MSSSI). Recull de dades: Benedicto García (CORA).

La Llei d'adopció internacional (Llei 54/2007) va implicar la incorporació dels principis de la Convenció dels Drets dels Infants (1989) i que l'assignació d'un nen o nena a una família sigui un procés de codecisó entre les autoritats espanyoles i les del país d'origen del nen o de la nena.

Les famílies adoptives van ser:

- Parelles heterosexuales que, a causa del context reproductiu espanyol, descrit anteriorment, van endarrerir la seva maternitat i paternitat fins que van haver de recórrer a l'adopció.
- Dones que van decidir tenir fills en solitari.
- Parelles homosexuals que van adoptar, en el cas dels homes, als països en què era permès per a ells, tant sols com en parella.

4.2. L'ús de tècniques de reproducció assistida

La **reproducció assistida**, com també l'adopció, consisteix a incloure terceres persones en els processos procreatius; de manera que, el que era donat per l'atzar genètic en la reproducció mitjançant les relacions sexuals, és aportat per un tercer (Berend, 2016).

Tal com van descriure les antropòlogues Ginsburg i Rapp el 1995 per al cas dels Estats Units, en un procés de creació d'una vida humana per mitjà de reproducció assistida podien involucrar-se fins a cinc persones: des de qui contribueix amb el material genètic (la donant d'òvuls i el donant d'esperma), amb la gestació (la dona gestant que gestia per a d'altres), i, finalment, la parella que es convertirà en mare o mares i/o pare o pares del nadó, i que li proporcionaran la vida social a la família. Poden ser fins a cinc persones, sense comptar-hi els equips mèdics, els tècnics de laboratori, les clíniques, les agències i els departaments legals. Les tècniques de reproducció assistida poden donar lloc a diferents formes familiars: heteroparentals, monoparentals i homoparentals mitjançant la donació d'òvuls, semen, embrions i/o de la gestació subrogada feta fora d'Espanya, on no és legal.

Tot i que la tècnica d'inseminació artificial s'utilitzava en humans des del segle XVIII, no serà fins al 1978, al Regne Unit, on tindrà lloc el primer naixement d'una nena mitjançant fecundació *in vitro*. A Espanya serà el 1984. A partir del desenvolupament d'aquestes tecnologies es produeix un *handling of biology*¹ (Franklin, 2013) o un *enterprising up nature*² (Strathern, 1992), en el sentit que a vegades la tecnologia ha d'ajudar la natura a aconseguir, en aquest cas, un fill o una filla. S'emfatitza, així, la importància de la biologia en els processos i les relacions de parentiu. Aquesta situació genera dificultats a l'hora de comunicar els orígens genètics als fills, sobretot quan són de tercers. Paral·lelament, la reproducció per tercers organitza trànsits globals (Berend, 2016) que impliquen que, a causa del context d'infecunditat estructural descrit anteriorment, moltes persones que volen tenir fills a Espanya depenguin de les contribucions reproductives de dones d'Espanya i de la resta del món (Marre i altres, 2017).

El 1988 es va aprovar la Llei sobre tècniques de reproducció assistida (Llei 35/1988), que va permetre la donació anònima de semen i òvuls. Aquesta llei també va regular un registre nacional que permetia controlar que no naixessin més de sis fills per donant. A més, va determinar que les dones havien de tenir divuit anys per ser usuàries de la reproducció assistida, i no va estipular cap límit d'edat en els casos de dones casades que necessiten el consentiment del marit per dur a terme un tractament de reproducció assistida. L'equip mèdic va ser designat l'òrgan encarregat de triar els i les donants, tot garantint la màxima similitud fenotípica i immunològica entre donants i receptors.

⁽¹⁾ Maneig de la biologia.

⁽²⁾ Empenta de la natura.

Aquesta llei va ser reformada el 2003 (Llei 45/2003): es va afegir la possibilitat de conservar òvuls i teixits (aquell mateix any s'havia produït el primer naixement d'un bebè provinent d'un òvul congelat), i es va autoritzar la recerca amb embrions i la selecció genètica amb finalitats reproductives. La llei del 2003 també ratifica la prohibició de la gestació subrogada a Espanya i limita a tres els ovòcits fecundats per cicle. Així mateix, es va prohibir la clonació humana amb finalitats reproductives. L'increment d'embrions sobrants als bancs va estimular una reforma de llei del mateix any, en què es va permetre l'adopció d'embrions. Com a conseqüència de la seva aplicació, el 2005 va néixer el primer nen que havia estat adoptat quan era només un embrió.

L'última reforma de la Llei sobre tècniques de reproducció assistida (Llei 14/2006) permet l'accés a la reproducció assistida a dones soles i a parelles homosexuals i heterosexuales. Introdueix noves possibilitats tècniques, com ara fer un **diagnòstic genètic preimplantacional (DGP)** amb finalitats terapèutiques i deixa el temps de congelació d'òvuls i embrions a criteri mèdic. Es va eliminar la limitació de fecundar tres ovòcits per cicle, fet que permet que les persones puguin congelar els embrions obtinguts que seran transferits a diferents cicles reproductius. Es regula per llei la compensació econòmica dels donants i de les donants per les molèsties físiques i de desplaçament que suposen les donacions. Amb aquesta llei, la reproducció assistida no només es pensa per a atendre casos d'infertilitat, sinó també perquè les persones puguin recórrer-hi per a dur a terme les seves decisions reproductives, independentment de l'orientació sexual i l'estat civil. D'aquesta manera, Espanya es va convertir en un dels països europeus menys restrictius pel que fa a la reproducció assistida.

L'anonimitat de la llei espanyola posa en dubte el dret a conèixer els orígens dels fills nascuts per donació de gàmetes; les mares i els pares són els que decideixen comunicar o no als fills i filles la manera en què han estat engendrats (Álvarez, 2014). Aquesta situació legal s'erigeix a Espanya com un lloc receptor de *medical tourism*³ (Jones i Keith, 2006): viatges per rebre determinats tractaments mèdics. En el cas de la reproducció, s'ha generalitzat el terme *cross border reproduction*⁴ (Inhorn, 2015) o *reproductive tourism*⁵ (Nahman, 2016), en què persones d'altres països venen a Espanya a aplicar els seus tractaments de reproducció assistida buscant material genètic provinent de la donació anònima. Joan Bestard ha considerat que la comunicació dels orígens en reproducció assistida no és un principi moral que es pugui resoldre sota el principi del «dret a conèixer», sinó que implica (auto)negociacions per reconèixer i incloure en la història familiar un vincle biològic específic d'una tercera persona anònima (Bestard, 2004) (és a dir, de la persona donant –d'òvuls o d'esperma– o de la dona gestant, en els casos de gestació subrogada), de la mateixa manera que ocorre en les adopcions amb la família d'origen.

⁽³⁾Turisme mèdic.

⁽⁴⁾Reproducció transfronterera.

⁽⁵⁾Turisme reproductiu.

Lectures recomanades

C. Álvarez (2014). «La diversidad familiar y la divulgación de los orígenes genéticos a los niños nacidos a partir de donantes y/o gestación subrogada». *IM-Pertinente*, 2(1) (pàg. 17-43).

F. Ginsburg; R. Rapp (ed.) (1995). *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction* (pàg. 1-17). Berkeley i Los Angeles: University of California Press.

M. I. Jociles-Rubio (2016). *Revelaciones, filiaciones y biotecnologías*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

D. Marre (2011). «Cambios en la cultura de la adopción y de la filiación». A: F. Chacón, J. Bestard (ed.). *Familias. Historia de la sociedad española (siglos XIII-XXI)* (pàg. 893-952). Madrid: Cátedra.

D. Marre (2018). «El retraso de la maternidad». A: M. Devesa; A. Rodríguez; A. Veiga (ed.). *Ser madre a los 40 (y más allá). Lo que has de saber* (pàg. 8-31). Barcelona: Grijalbo / Random House.

B. San Román i altres (2014). *Hablar de adopción, también cuando es difícil*. Barcelona: Federación de Asociaciones CORA y Asociación ARFACYL.

4.3. La gestació subrogada

La gestació per subrogació (o per substitució) és una tècnica de reproducció humana assistida per la qual una dona accepta ser la gestant mitjançant qualsevol tècnica de reproducció assistida i donar a llum el fill d'una persona o d'altres persones, anomenades **subrogants o intencionals**.

Hi ha diferents tipus de subrogació. Segons els motius que porten les gestants a tenir fills per d'altres, es pot fer un procés de **gestació subrogada altruista** (en què la gestant rep una compensació econòmica per les molèsties que suposen el tractament de reproducció assistida, l'embaràs i el part), o **comercial** (en què es considera que la dona gestant porta a terme una feina remunerada). S'anomena **subrogació gestacional o plena** quan s'utilitzen gàmetes dels dos pares intencionals (òvul i espermatozoides), quan procedeixen de donant o d'adopció d'embrions, o quan un progenitor proporciona un dels gàmetes mentre que l'altre procedeix de donació. En canvi, rep el nom de **subrogació tradicional o parcial** quan la gestant aporta els seus òvuls, que són inseminats amb esperma del progenitor masculí o amb esperma de donant, una opció usualment no permesa en la majoria dels llocs on s'aplica.

Aquesta pràctica està regulada en alguns països. Així, als Estats Units prohibeixen els contractes de gestació subrogada a Arizona, Utah, Nou Mèxic, Michigan i Nova York; és legal a Florida, Nevada i Louisiana, sempre que siguin altruistes, i a Arkansas, Tennessee, Virgínia o Califòrnia els atorguen validesa legal tant si es pacta o no es pacta remuneració. Alaska o Texas encara no s'han pronunciat. A Espanya, França, Alemanya, la Xina i el Japó es considera il·legal. Al Canadà, Mèxic, el Brasil, Bèlgica, el Regne Unit, Grècia, Austràlia i Portugal és legal si és altruista. A Israel, l'Iran, Romania, Ucraïna, Rússia, Nova Zelanda, Sud-àfrica, Tailàndia i l'Índia és legal, tant de manera altruista com comercial, tot i que en algun d'aquests indrets només és legal per als nacionals i no per als estrangers. Aquesta diversitat de marcs legals que regulen la gesta-

ció subrogada nacionalment implica que moltes persones i parelles emprenguin viatges reproductius per a fer processos de gestació subrogada als països en què és legal.

La gestació subrogada a Espanya és il·legal. Tot i això, es calcula que entre els anys 2010 i 2016 han entrat a Espanya entre vuit-cents i mil infants nascuts per gestació subrogada, coincidint amb un declivi de les adopcions internacionals. Acudeixen a la gestació subrogada persones soles que volen tenir un fill, parelles heterosexuales en què les dones no poden gestar, però poden utilitzar els seus òvuls, o parelles homosexuals. Es calcula que entre el setanta i el vuitanta per cent de les parelles que recorren a la gestació subrogada són heterosexuales.

Les diferents investigacions internacionals desenvolupades amb gestants al Regne Unit evidencien que algunes dones pateixen moments difícils després del part, però adquireixen un benestar psicològic dins de la mitjana quan ha passat un any. Al cap de deu, tenen nivells d'autoestima normals, sense signe de depressió, i cap d'elles va dir que s'havia penedit de l'experiència, que per a algunes és extraordinàriament positiva (Jadvá i Imrie, 2014). Amrita Pandre (2010) ha assenyalat que, a l'Índia, les investigacions mostren com les circumstàncies de pobresa o manca d'opcions empenyen algunes dones a convertir-se en gestants dels fills d'altres, i en alguns casos s'han reportat abusos (Pande, 2010). Per a moltes gestants, la seva organització i lluita per una gestació subrogada equitativa impactaria en un increment dels salaris que reben i, per tant, en una afirmació de la seva dignitat com a treballadores. A Ucraïna, les dones gestants destaquen que elles no se senten mares, i que ho fan amb una barreja de sentiments altruistes i per la necessitat d'obtenir ingressos econòmics. El seu temor més gran és que no apareguin els pares d'intenció al final del procés i que hagin de fer-se càrrec del nadó d'altres (Golombok, 2014). Les investigacions fetes per Marcin Smietana (2017a i b) amb gestants i pares d'intenció als Estats Units evidencien que la compensació econòmica que reben les gestants contribueix a un procés de desemparament (*de-kinning*) del seu rol parental i fonamenta els drets dels pares d'intenció. En aquest sentit, els afectes i els intercanvis econòmics contribueixen simultàniament i mútuament a definir la relació entre gestants i pares d'intenció.

Tornant al context espanyol, Ciutadans va presentar el 2017 una proposició de llei sobre la gestació subrogada a Espanya, que va considerar necessària per a regular una pràctica que ja existeix. La proposta plantejava el següent:

- 1) Per a accedir al procés de gestació subrogada s'han d'haver exclòs altres opcions, com ara les tècniques de reproducció assistida, i demostrar que no hi ha cap altra via que la gestació subrogada per a tenir fills.

2) La gestació subrogada seria de caràcter altruista i la compensació de la gestant es limitaria a les despeses derivades de l'embaràs. No es permetria la modalitat comercial.

3) Les gestants haurien de tenir entre vint-i-cinc i quaranta-cinc anys, posseir la nacionalitat espanyola o tenir residència legal a Espanya, i no tenir antecedents penals.

4) La gestant ha d'acreditar tenir una situació socioeconòmica estable i haver gestat un infant sa abans, i es limitarà la gestació per subrogació a dues gestacions.

5) El progenitor subrogant ha d'aportar el seu material genètic.

6) L'Estat crearà un registre de gestació subrogada.

Aquesta proposta de llei va quedar desestimada, però va alimentar un debat social ardent sobre la gestació subrogada a Espanya. Alguns grups feministes estan absolutament en contra de la regulació d'aquesta pràctica. El 2017 es va formalitzar la Red Estatal contra el Alquiler de Vientres a Madrid, que va agrupar més de quaranta associacions que denunciïn la comercialització de la capacitat reproductiva de les dones. D'altra banda, hi ha grups feministes que donen suport a la regulació d'aquesta pràctica i que consideren que les dones haurien de poder decidir sobre els seus cossos. A més, al·leguen que caldria regular una realitat ja existent per a garantir la salut i la dignitat de les dones gestants, així com reforçar unes bases jurídiques coherents amb l'interès superior dels infants nascuts mitjançant aquesta tècnica.

4.4. Diversificant la diversitat

La diversitat familiar inclou altres universos familiars múltiples, que qüestionen constantment la construcció social de la família. Les **famílies reconstituïdes** són cada vegada més habituals; són famílies en què tots dos membres de la parella aporten fills de parelles anteriors. La relació i la creació de vincles estan en negociació constant, inicialment a l'interior de la mateixa família reconstituïda i, també, amb la societat. La parella del pare pot anar a buscar els fills a l'escola? I anar a una reunió escolar? I portar el nen o la nena al metge? També estan tenint lloc **relacions poliamoroses** que impliquen més de dues persones en un vincle sense possessions, que es refereixen tant al sentit de l'amor entre adults com a les decisions de reproducció.

Lectures recomanades

V. Borràs (2011). *Famílies també: diversitat familiar. Famílies homoparentales*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

M. Davies (ed.) (2017). *Babies for Sale? Transnational Surrogacy, Human Rights and the Politics of Reproduction*. Londres: Zed Publishers.

E. Lamm (2012). «Gestación por sustitución. Realidad y derecho». *Dret. Revista para el análisis del derecho* (núm. 3, pàg. 22).

S. Monteros (2014). «Maternidad subrogada: no es tan sencillo descartarla como posibilidad». *Publicación AFIN* (núm. 66). Disponible a: https://ddd.uab.cat/pub/afin/afinSPA/afin_a2014m11n66iSPA.pdf

El 2014, al Canadà, es va aprovar el registre d'una filiació legal practicada per dues mares i un pare cap a una mateixa nena. El 2015 hi hagué un cas similar a l'Argentina, on el 2010 es va aprovar el matrimoni igualitari. Una de les consultes que més van sorgir als despatxos dels advocats d'aquest país va ser la de com legalitzar aquest tipus d'arranjaments de maternitat i paternitat que impliquen més d'una o dues persones i que, en la pràctica, es tradueixen també en negociacions i organitzacions familiars alternatives (que, per tant, impliquen alternatives de parentiu i en la definició del que és una llar).

Els models tradicionals d'organització familiar conviuen amb noves tendències, que s'amplien amb les tecnologies i la globalització.

Concloem que intentar categoritzar la diversitat familiar és sempre complex, però l'intent és necessari per a visibilitzar la gran magnitud dels universos familiars.

Referències bibliogràfiques

E. D'Argenio (2015, 24 d'abril). «Inscriben un bebé con dos madres y un padre». *La Nación*. Disponible a: <https://www.lanacion.com.ar/1787113-por-primera-vez-inscriben-a-un-nino-con-dos-madres-y-un-padre>

«Hija de tres padres». *El País* (2014, 13 de febrer). Disponible a: https://elpais.com/elpais/2014/02/15/opinion/1392493426_358119.html

Bibliografia

- Alborch, C.** (1999). *Solas: gozos y sombras de una manera de vivir*. Madrid: Temas de hoy.
- Alvarez, B.** (2013). «La maternidad: entre la decisión individual y/o la obligatoriedad social». A: C. López; D. Marre; J. Bestard (eds.). *Maternidades, procreación y crianza en transformación* (pàg. 219-244). Barcelona: Bellaterra.
- Álvarez, C.** (2014). «La diversidad familiar y la divulgación de los orígenes genéticos a los niños nacidos a partir de donantes y/o gestación subrogada». *IM-Pertinente*, 2(1) (pàg. 17-43).
- Álvarez, G.; Romo, N.; García, A. B.** (2017). «Doing gender in Spanish same-sex couples. The distribution of housework and childcare». *Journal of Gender Studies* (pàg. 1-11).
- Álvarez-Uría, F.** (1986). *De la beneficencia al bienestar social*. Madrid: Siglo XXI.
- Álvarez-Uría, F.** (1988). «Los visitantes del pobre. Caridad, economía social y asistencia en la España del siglo XIX». A: Diversos autors. *De la beneficencia al bienestar social. Cuatro siglos de acción social*. Madrid: Consejo General de colegios oficiales de diplomados en Trabajo social.
- Arias, D.** (2016). «Deconstrucción de los estereotipos de género en familias homoparentales». *Publicación AFIN* (núm. 88). Disponible a: https://ddd.uab.cat/pub/afin/afinSPA/afin_a2016m11n88iSPA.pdf
- Ariès, P.** (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: Vintage Books.
- Badinter, E.** (2011). *La mujer y la madre*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- Banc Mundial** (2018). *Datos estadísticos de libre acceso del Banco Mundial*. Disponibles a: <https://datos.bancomundial.org/>
- Bartholomaeus, C.; Riggs, D. W.** (2017). «Intending fathers: heterosexual men planning for a first child». *Journal of Family Studies* (núm. 0, pàg. 1-15).
- Bell, D.** [1973] (2006). *El advenimiento de la sociedad postindustrial*. Madrid: Alianza Editorial.
- Berend, Z.** (2016). «We Are All Carrying Someone Else's Child: Relatedness and Relationships in Third-Party Reproduction». *American Anthropologist* (núm. 118, pàg. 24-26).
- Bernardi, F.** (2005). «Public policies and low fertility: rationales for public intervention and a diagnosis for the Spanish case». *Journal of European Social Policy*, 15(2) (pàg. 123-138).
- Bestard, J.** (2004). *Tras la biología*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Bestard, J.** (2011). «Familia y transformaciones en el parentesco». A: F. Chacón; J. Bestard (eds.). *Familias. Historia de la sociedad española (del final de la Edad Media a nuestros días)* (pàg. 977-1000). Madrid: Cátedra.
- Bologna, S.** (2006). *Crisis de la clase media y postfordismo*. Madrid: Akal.
- Borràs, V.** (ed.) (2011). *Familias también: diversidad familiar. Familias homoparentales*. Barcelona: Bellaterra.
- Bourdieu, P.** (1997). *Razones prácticas. Sobre la teoría de la acción*. Barcelona: Anagrama.
- Bote, V.; Cabezas, A.** (2012). «Conciliación y contrato a tiempo parcial en España». *Pecunia* (núm. 14, pàg. 207-218).
- Bratti, M.; Cavalli, L.** (2014). «Delayed First Birth and New Mothers' Labor Market Outcomes: Evidence from Biological Fertility Shocks». *European Journal of Population*, 30(1) (pàg. 35-63).
- Burguiere, A. i altres** (dir.) (1988). *Historia de la familia*. Madrid: Alianza.
- Butler, J.** [1990] (2001). *El género en disputa*. México, Barcelona: Paidós.
- Butler, J.** (2006). *Deshacer el género*. Barcelona: Paidós.

- Carrasco, C.; Borderías, C.; Torns, T. (eds.)** (2011). *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*. Madrid: La Catarata.
- Casey, J.** (1990). *Historia de la familia*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Castro-Martín, T.; Seiz, M.** (2014). *La transformación de la familia española*. Madrid: FOESSA. Disponible a: http://www.foessa2014.es/informe/uploaded/documentos_trabajo/13112014045006_7884.pdf
- Chacón, F.; Bestard, J. (eds.)** (2011). *Familias: historia de la sociedad española (del final de la Edad Media a nuestros días)*. Madrid: Cátedra.
- Cohen, D.** (2006). *Tres lecciones sobre la sociedad postindustrial*. Madrid: Katz Editores.
- Colen, S.** (1986). «With respect and feelings: voices of West Indian child care and domestic workers in New York City». A: J. B. Cole (ed.). *All American Women: Lines that Divide, Ties that Bind* (pàg. 36-70). New York: Free Press.
- Colen, S.** (1989). «Just a little respect. West Indian Domestic Workers in New York City». A: E. M. Chaney, M. García-Castro (eds.). *Muchachas no more: Household Workers in Latin America and the Caribbean* (pàg. 177-194). Philadelphia: Temple University Press.
- Colen, S.** (1990). «Housekeeping for the Green Card: West Indian Household Workers, the State and Stratified Reproduction». A: R. Sanjek, S. Colen (eds.). *At work in homes: household workers in world perspective* (pàg. 89-118). Washington, D.C.: American Anthropological Association.
- Colen, S.** (1995). «“Like a mother to them”: stratified reproduction and West Indian child-care workers and employers in New York». A: F. D. Ginsburg, R. Rapp (eds.). *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction* (pàg. 78-102). London: University of California Press.
- Comas d’Argemir, D.** (2012). «Políticas públicas y vida cotidiana: redescubrimiento y auge de las políticas familiares en España». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, XVI, 395 (20).
- Comas d’Argemir, D.** (2014). «Los cuidados y sus máscaras. Retos para la antropología feminista». *Revista del Instituto Interdisciplinario de Estudios de Género*, 20(1).
- Comas d’Argemir, D.; Marre, D.; San Román, B.** (2016). «La regulación política de la familia. Ideología, desigualdad y género en el Plan Integral de Apoyo a la Familia». *Política y Sociedad*, 53(3) (pàg. 853-877).
- Costa, D.** (2000). «From Mill Town to Board Room: The Rise of Women’s Paid Labor». *Journal of Economic Perspectives*, 14(4) (pàg. 101-122).
- Davies, M. (ed.)** (2017). *Babies for Sale? Transnational Surrogacy, Human Rights and the Politics of Reproduction*. Londres: Zed Publishers.
- Delgado, M.** (2007). *Encuesta de fecundidad, familia y valores 2006*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Del Pino, E.; Rubio Lara, M. J. (eds.)** (2013). *Los estados de bienestar en la encrucijada. Políticas sociales en perspectiva comparada*. Madrid: Tecnos.
- Domínguez-Folgueras, M.** (2012). «La división del trabajo doméstico en las parejas españolas. Un análisis de uso del tiempo». *Revista Internacional de Sociología*, 70(1) (pàg. 153-179).
- Domínguez-Folgueras, M.** (2015). «Parentalidad y división del trabajo doméstico en España, 2002-2010». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (núm. 149, pàg. 45-64).
- Donzelot, J.** [1977] (1998). *La policía de las familias*. València: Pre-Textos.
- Esping-Andersen, G.** (1993). *Los tres mundos del estado de bienestar*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- Federici, S.** [2004] (2010). *Calibán y la bruja. Mujeres, cuerpo y acumulación primitiva*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Federici, S. (2013). *Revolución en punto cero. Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Foucault, M. (1989). [1975]. *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión*. Buenos Aires: Siglo XXI.

Foucault, M. (2005). [1976]. *Historia de la sexualidad. La voluntad de saber* (vol. I). Madrid: Siglo XXI.

Foucault, M. (2005). [1984]. *Historia de la sexualidad. El uso de los placeres* (vol. II). Madrid: Siglo XXI.

Foucault, M. (2005). [1984]. *Historia de la sexualidad. La inquietud de sí* (vol. III). Madrid: Siglo XXI.

Foucault, M. (2009). *El nacimiento de la biopolítica. Curso del Collège de France (1978-1979)*. Madrid: Traficantes de Sueños.

FRA (European Union Agency for Fundamental Rights) (2013). *EU LGBT survey. European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey. Results at a glance*. Disponible a: <http://fra.europa.eu/en/publication/2013/eu-lgbt-survey-european-union-lesbian-gay-bisexual-and-transgender-survey-results>

Franklin, S. (ed.) (2013). *Biological Relatives: IVF, Stem Cells and the Future of Kinship* (pàg. 1-30). Durham i Londres: Duke University Press.

Ginsburg, F.; Rapp, R. (1991). «The politics of reproduction». *Annual Review of Anthropology* (núm. 20, pàg. 311-343).

Ginsburg, F. D.; Rapp, R. (eds.) (1995). *Conceiving the new world order. The global politics of reproduction*. Berkeley, Los Angeles, Londres: University of California Press.

Golombok, S. (2014). «Familias creadas por donación reproductiva: preguntas y respuestas». A: G. Baccino (ed.). *Reproducción humana asistida. Aspectos jurídicos, sociales y psicológicos*. València: Tirant Humanidades.

Grassi, E. (1989). *La mujer y la profesión de asistente social. El control de la vida cotidiana*. Buenos Aires: Hvmantas.

Gregorio Gil, C. (2017). «Etnografiar las migraciones “Sur”-“Norte”: la inscripción en nuestros cuerpos de representaciones de género, raza y nación». *Empiria. Revista de Metodología de Ciencias Sociales* (núm. 37, pàg. 19-39).

Hassan, M. A.; Killick, S. R. (2003). «Effect of male age on fertility: evidence for the decline in male fertility with increasing age». *Fertility and Sterility* (núm. 79, pàg. 1520-1527).

Harris, M. (1989). *Introducción a la antropología general*. Madrid: Alianza Editorial.

Hochschild, A. R. (2001). «Las cadenas mundiales de afecto y asistencia y la plusvalía emocional». A: A. Giddens; W. Hutton (eds.). *En el límite. La vida en el capitalismo global*. Barcelona: Tusquets.

Igareda, N. (2016). «La donación anónima de gametos para reproducción humana asistida en España: problemas y retos». *Revista de Bioética y Derecho* (núm. 38, pàg. 71-86).

Inhorn, M. C. (2015). *Cosmopolitan Conceptions: IVF Sojourns in Global Dubai*. Durham, NC: Duke Univ. Press.

ILGA (2010). *Homofobia de Estado. Estudio jurídico mundial sobre la orientación sexual en el derecho: criminalización, protección y reconocimiento*. Edició pròpia. Disponible a: <https://ilga.org/es/informe-homofobia-estado>

ILO Bureau of Statistics (1996). *Evolution of the economically active population from 1950 to 1995 and forecasts for the year 2010*. Disponible a: http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/WCMS_087891/lang--en/index.htm

Imaz, E. (2010). *Convertirse en madre: etnografía del tiempo de gestación*. Madrid: Cátedra.

INE (2014). *Mujeres y hombres en España. Catálogo de Publicaciones de la Administración General del Estado*. Madrid. Disponible a: <http://www.ine.es/ss/Satelli>

te?L=es_ES&c=INESeccion_C&cid=1259926668516&p=1254735110672&pagename=ProductosYServicios/PYSLayout

INE (2016). *Movimiento natural de la población: matrimonios*. Disponible a: http://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176999&menu=ultiDatos&idp=1254735573002

INE (2017a). *Mujeres graduadas en educación superior*. Disponible a: http://www.ine.es/ss/Satellite?L=es_ES&c=INESeccion_C&cid=1259925481157&p=1254735110672&pagename=ProductosYServicios%2FPYSLayout

INE (2017b). *Población (españoles/extranjeros) por edad (grupos quinquenales), sexo y año*. Disponible a: <http://www.ine.es/jaxi/Datos.htm?path=/t20/e245/p08/10/&file=03002.px>

INE (2017c). *Total personas (de 18 y más años). Actividades de cuidados y tareas del hogar. Niños que asisten a centros educativos y de cuidados. Hogares con personas dependientes*. Disponible a: http://www.ine.es/ss/Satellite?L=es_ES&c=INESeccion_C&cid=1259950772779&p=1254735110672&pagename=ProductosYServicios%2FPYSLayout¶m1=PYSDetalle¶m3=1259924822888

INE (2018a). *Encuesta de población activa*. Disponible a: http://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176918&menu=ultiDatos&idp=1254735976595

INE (2018b). *Indicador coyuntural de fecundidad por provincia, según orden del nacimiento*. Disponible a: <http://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=1478>

INE (2018ac). *Edad media a la maternidad por orden del nacimiento según nacionalidad*. Disponible a: <http://www.ine.es/jaxiT3/Tabla.htm?t=1579>

Instituto de la Mujer (2016). *Mujeres en cifras*. Disponible a: <http://www.inmujer.gob.es/MujerCifras/Home.htm>

Jadva, V.; Imrie, S. (2014). «Children of surrogate mothers: psychological well-being, family relationships and experiences of surrogacy». *Human Reproduction*, 29(1) (pàg. 90-96).

Jociles-Rubio, M. I. (2016). *Revelaciones, filiaciones y biotecnologías*. Bellaterra: Bellaterra.

Jones, C. A.; Keith, L. G. (2006). «Medical tourism and reproductive outsourcing: the dawning of a new paradigm for healthcare». *International Journal of Fertility and Women's Medicine*, 51(6) (pàg. 251-55).

Juliano, D. (2002). [1998]. *La prostitución: el espejo oscuro*. Barcelona: Icaria.

Kleven, H.; Landais, C.; Egholt, J. (2018). «Children and Gender Inequality: Evidence From Denmark». *The National Bureau of Economic Research*. Disponible a: <http://www.nber.org/papers/w24219>

Lamm, E. (2012). «Gestación por sustitución. Realidad y Derecho». *Dret. Revista para el Análisis del Derecho* (núm. 3, pàg. 22).

Laqueur, T. (1994). *La construcción del sexo. Cuerpo y género desde los griegos hasta Freud*. Madrid: Crítica [Colección Feminismo].

Lévi-Strauss, C. (1998). [1949]. *Las estructuras elementales del parentesco*. Barcelona: Paidós.

Lévi-Strauss, C. (1982). «La familia». A: C. Lévi-Strauss; M. Spiro; K. Gough. *Polémica sobre el origen y la universalidad de la familia*. Barcelona: Editorial Anagrama.

López, M. T.; Gómez de la Torre, M. (2014). *Análisis del mercado de trabajo desde una perspectiva de mujer y familia: un ejemplo de solidaridad intergeneracional*. Madrid: Fundación General Universidad Complutense de Madrid.

López, C.; Marre, D.; Bestard, J. (2013). *Maternidades, procreación y crianza en transformación*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Marre, D. (2009). «Los silencios de la adopción en España». *Revista de Antropología Social* (núm. 19, pàg. 97-126).

- Marre, D.** (2011). «Cambios en la cultura de la adopción y de la filiación». A: F. Chacón; J. Bestard (eds.). *Familias. Historia de la sociedad española (siglos XIII-XXI)*. (pàg. 893-952). Madrid: Cátedra.
- Marre, D.** (2012). «Gender, feminism and mothering in Spain». A: L. Briggs; C. Fonseca; A. Cardarelo i altres (2012). «Feminism and transnational adoption: Poverty, precarity, and the politics of raising (other people's?) children». *Feminist Theory*, 13(1) (pàg. 81-100).
- Marre, D.** (2018). «El retraso de la maternidad». A: M. Devesa; A. Rodríguez; A. Veiga (eds.). *Ser madre a los 40 (y más allá). Lo que has de saber* (pàg. 8-31). Barcelona: Grijalbo / Penguin Random House Grupo Editorial.
- Marre, D.; San Román, B.** (2012). «El “interés superior” de la niñez en la adopción en España: entre la protección, los derechos y las interpretaciones». *Scripta Nova: Revista Electrónica de Geografía Y Ciencias Sociales*, XVI(395).
- Marre, D.; San Román, B.; Guerra, D.** (2018). «On reproductive work in Spain. Transnational adoption, egg donation, surrogacy». *Medical Anthropology*, 37(2).
- Martínez Buján, R.** (2011). «La reorganización de los cuidados familiares en un contexto de migración internacional». *Cuadernos de relaciones laborales* (vol. 29, núm. 1, pàg. 93-123).
- Meil, G.** (2005). *El reparto de responsabilidades domésticas en la comunidad de Madrid*. Madrid: Dirección General de Familia, Consejería de Familia y Asuntos Sociales de la Comunidad de Madrid.
- Melossi, D.** (1992). *El estado de control social. Un estudio sociológico de los conceptos de Estado y control social en la conformación de la democracia*. México: Siglo XXI.
- Molina, J. A.; Montuenga, V. M.** (2009). «The Motherhood Wage Penalty in Spain». *Journal of Family and Economic Issues*, 30(3) (pàg. 237-251).
- Monteros, S.** (2014). «Maternidad subrogada: no es tan sencillo descartarla como posibilidad». *Publicación AFIN* (núm. 66). Disponible a: https://ddd.uab.cat/pub/afin/afinSPA/afin_a2014m11n66iSPA.pdf
- Murdock, G.** (1965). *Culture and Society: Twenty-Four Essays*. Pittsburgh: Pittsburgh Press.
- Nahman, M.** (2015). «Reproductive Tourism: Through the Anthropological “Reproscope”». *Annual Review of Anthropology* (núm. 45, pàg. 417-32).
- Negri, T.** (2013). «Biocapitalismo y constitución política del presente». A: T. Negri; M. Hardt; S. Mezzadra. *Biocapitalismo, procesos de gobierno y movimientos sociales*. Quito: FLACSO-Ecuador.
- Offe, Cl.** (1990). *Contradicciones en el estado de bienestar*. Madrid: Alianza Universidad.
- Pande, A.** (2010). «Commercial Surrogacy in India: Manufacturing a Perfect Mother-Worker». *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 35(4) (pàg. 969-992).
- Pichardo, J. I.** (2009). *Entender la diversidad familiar. Relaciones homosexuales y nuevos modelos de familia*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Roigé, X.** (coord.) (2006). *Familias de ayer, familias de hoy*. Barcelona: Icaria.
- Rose, N.** (2007). *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- San Román, B. i altres** (2014). *Hablar de adopción, también cuando es difícil*. Federación de Asociaciones CORA i Asociación ARFACYL.
- San Román, B.** (2015). «De la dificultad de pensar la construcción de la identidad sin anclajes: la adopción transnacional en España». *Scripta Nova: Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 19(510-15) (pàg. 741-798).
- Sindicato de Técnicos del Ministerio de Hacienda (GESTHA)** (2018). *La brecha salarial entre hombres y mujeres crece casi medio punto en un año, según los Técnicos de Hacienda*. Disponible a: <http://www.gestha.es/index.php?seccion=actualidad&num=507>
- Smietana, M.** (2017a). «Affective de-commodifying, economic dekinning: Surrogates' and gay fathers' narratives in U.S. surrogacy». *Sociological Research Online*, 22(2) (pàg. 1-13).

Smietana, M. (2017b). «My intended fathers and I are Facebook friends: surrogates and gay fathers in the US negotiating tensions between gift and market exchange». A: I. Côté; K. Lavoie; J. Courduriès (eds.). *Perspectives internationales sur la gestation pour autrui: expériences des personnes concernées et contextes d'action* (pàg. 1-25). Ste-Foy, QC: Presses de l'Université du Québec.

Sassen, S. (2003). *Contra geografías de la globalización*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Segato, R. L. (2016). *La guerra contra las mujeres*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Schneider, D. (1980). *American Kinship: A Cultural Account*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Schneider, D. (1984). *A Critical of the study of kinship*. Ann Arbor, MI: University of California Press.

Seminari d'Economia Crítica Taifa (2010). «El efecto de la crisis en el mercado de trabajo». *La crisis en el Estado español: el rescate de los poderosos* (pàg. 42-65). Barcelona: Seminari d'Economia Crítica Taifa.

Sorrentino, C. (1983). «International comparisons of labor force participation, 1960-81». *Monthly Labor Review*. Disponible a: <https://stats.bls.gov/opub/mlr/1983/02/art3full.pdf>

Strathern, M. (1992). *After nature: English kinship in the late twentieth century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tobío, C. (2002). «Conciliación o contradicción: cómo hacen las madres trabajadoras». *Consejo de la mujer: conciliar la vida. Tiempo y servicios para la igualdad*. Madrid: Dirección General de la Mujer.

Tobío, C. (2005). *Madres que trabajan. Dilemas y estrategias*. Madrid: Cátedra.

Tobío, C. (2012). «Cuidado e identidad de género. De las madres que trabajan a los hombres que cuidan». *Revista Internacional de Sociología*, 70(2) (pàg. 399-422).

Toossi, M. (2002). «A century of change: the U.S. labor force, 1950-2050». *Monthly Labor Review*. Disponible a: <https://www.bls.gov/opub/mlr/2002/05/art2full.pdf>

Toossi, M.; Teresa, L. (2017). «Women In The Workforce Before, During, And After The Great Recession». *Spotlight on Statistics*. U.S. Bureau of Labor Statistics.

United Nations. Desa / Population Division (2017). *World Population Prospects 2017*. Disponible a: <https://esa.un.org/unpd/wpp/>